

NIJAZ IBRULJ

KOMENTARI. RECENZIJE. KRITIKE.



ACADEMIA ANALITICA

KOMENTARI. RECENZIJE. KRITIKE.

Knjige i studije od istog autora

- Filozofija logike, 1999
- Stoljeće rearanžiranja, 2005
- Porfirije Isagoge. Prevod sa starogrčkog na bosanski jezik (Dijalog, 2008)
- The Adjustment of Identity : Inquiries into Logic and Semantics of an Uncertain World (Studia Humana, 2012)
- Bosnia Porphyriana : an outline of the development of logic in Bosnia and Herzegovina (University Press of America, 2013)
- National dogmatism or the logic of consociation? (University Press of America, 2013)
- Phenomenology of Anomalous Causality (New York, Peter Lang Publisher, 2017)
- Prepričanje v umno prakso, epistemska družbenost in epistemska kulturo (Univerza v Ljubljani, 2019)

NIJAZ IBRULJ

**KOMENTARI. RECENZIJE.
KRITIKE.**

ACADEMIA ANALITICA

Društvo za razvoj logike i analitičke filozofije u BiH - 2021

SARAJEVO, 2021

Nijaz Ibrulj
KOMENTARI.RECENZIJE.KRITIKE.
Sarajevo, 2021.

Izdavač
Academia Analitica
Društvo za razvoj logike i analitičke filozofije u BiH-2021

Za izdavača
Vedad Muharemović

Urednik
Tomislav Tadić

Recenzenti
Kenan Šljivo
Tomislav Tadić

Lektor i korektor
Sanja Golijanin

DTP
Jasmin Mešić

Štampa
Grafostil, 2021.

Naslovna stranica:
Johannes Vermeer: *The Allegory of Painting*, c.1662/1668

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

821.163.4(497.6)-95

IBRULJ, Nijaz

Komentari, recenzije, kritike / Nijaz Ibrulj. - Sarajevo :
Academia Analitica, 2021. - 219 str. ; 21 cm

ISBN 978-9926-8424-2-0

COBISS.BH-ID 41957638

Sanji Ibrulj

SADRŽAJ

PREDGOVOR AUTORA	9
1. SAMIR ARNAUTOVIĆ: FILOZOFIJSKA ISHODIŠTA MODERNE	17
2. SENADIN LAVIĆ: PLURALISTIČKA RACIONALNOST	29
3. MUHAMED FILIPOVIĆ: FILOZOFSKA ISTRAŽIVANJA: FILOZOFIJA, LOGIKA, JEZIK	37
4. MUHAMED FILIPOVIĆ: FILOZOFSKI ESEJI	43
5. SREĆKO KOVAČ, BERISLAV ŽARNIĆ: LOGIČKA PITANJA I POSTUPCI: PROBLEMSKI UVOD U ELEMENTARNU LOGIKU	51
6. ZIKRIJA AVDAGIĆ: FUZZY LOGIKA U INŽINJERSKIM APLIKACIJAMA	61
7. SAMIR ARNAUTOVIĆ: TRANSCENDENTALNA FILOZOFIJA I ODREDNICE MODERNE	67
8. NEDŽAD DUKIĆ: FUZZY LOGIKA I BAZE PODATAKA	71
9. MUHAMED FILIPOVIĆ: PLES MRTVACA OKO MOSTARA FILOZOFSKO-POLITIČKI ESEJ	75
10. IVO KOMŠIĆ: SOCIJALNA MOĆ UMA: UVOD U TEORIJU SOCIJALNE PULSACIJE	85
11. MUHAMED FILIPOVIĆ: KRAJ BOŠNJAČKIH ILUZIJA. RASPRAVA O UZROCIMA PORAZA BOŠNJAČKE POLITIKE I ODGOVORNOSTI ZA NJIH	91

12. SENADIN LAVIĆ: METODOLOŠKE RASPRAVE. EPISTEMOLOŠKO -METODOLOŠKI PRISTUP ZNANOSTI	109
13. IVO KOMŠIĆ: TEORIJA SOCIJALNE PULSACIJE (I)	117
14. ENVER HALILOVIĆ: LOGIČKO-EMPIRISTIČKI RACIONALIZAM KAO FILOZOFIJA ZNANOSTI	133
15. IVO KOMŠIĆ: TEORIJA SOCIJALNE PULSACIJE (II)	137
16. ADNAN FOČO: UTICAJ PRESUDA MEĐUNARODNOG KRIVIČNOG SUDA ZA BIVŠU JUGOSLAVIJU NA PROCESSE POMIRENJA U BOSNI I HERCEGOVINI	141
17. IDRIZ HODŽIĆ: POEMA O SREBRENICI	149
18. SALIH FOČO: RASTURENA DRŽAVA	153
19. MUHAMED FILIPOVIĆ: ROMAN JEDNE BIOGRAFIJE	161
20. KENAN ŠLJIVO: INFERENCIJALIZAM I EPISTEMOLOGIJA. SPOZNAJNOTEORIJSKO ČITANJE FILOZOFIJE ROBERTA BRANDOMA	165
21. VEDAD MUHAREMOVIĆ: SAVREMENOST NACIONALIZMA	171
22. IVANA SELETKOVIĆ: DLANOVI ZNOJNI OD ČEKANJA (I)	183
23. IVANA SELETKOVIĆ: DLANOVI ZNOJNI OD ČEKANJA (II)	187
24. KATARINA BOŠNJAK: UTJECAJ OPROSTORENJA LIMINALNOG U IDOLUMU ESHATONA ABRAHAMSKIH RELIGIJA NA FENOMEN GRANICA	203

PREDGOVOR

U zbirci tekstova objedinjenih pod nazivom KOMENTARI. RECENZIJE. KRITIKE uvršteni su komentari knjiga, recenzije rukopisa i kritički osvrti koje je autor napisao o rukopisima i objavljenim knjigama na zahtjev izdavača, na poziv autora, i po vlastitoj inicijativi. Svi rukopisi su objavljeni od strane različitih izdavača u Republici Bosni i Hercegovini i Republici Hrvatskoj. Razlog zbog kojeg se ovi komentari, recenzije i kritike objavljuju kao jedna kolekcija tekstova leži u činjenici da oni ne sadrže samo evaluaciju rukopisa kojima se bave, nego možda više pokazuju stavove autora ove zbirke o različitim filozofskim, logičkim, lingvističkim, i sociološkim (društvenim i političkim) temama. Ovi tekstovi, zapravo, pokazuju da je autor u njima prvi put artikulirao neke vlastite ideje kao analitičke hipoteze koje su mu samo u jednom trenutku poslužile kao instrument za prevođenje / interpretaciju vokabulara, pojmovnog i kognitivnog sadržaja rukopisa i knjiga koje je imao pred sobom.

Komentari, recenzije i kritike o tuđim knjigama i rukopisima ne mogu se ni pisati ako njihov pisac nema šta da kaže o temama kojima se one bave. Zapravo, komentari, recenzije i kritike moraju izlaziti iz okvira prikazivanja rukopisa i knjiga i moraju moći samostalno živjeti i funkcionirati jer se odnose na

sadržaj i formu ideja a ne na autora i njegov politički ili društveni ili umjetnički status.

Autor ovih tekstova nije bio samoproглаšeni “politički komentator” na portalima i TV kanalima, a u politici se nikada nije ni angažirao. Nije se u javnosti pojavljivao ni kao “kritičar naše društvene stvarnosti”, niti kao kao “analitičar društvenih događanja”. Pisao je svoje tekstove i bio je često komentator rukopisa svojih univerzitetskih kolega i ti su rukopisi uvijek proizlazili iz njihovog bavljenja nekim problemom u nekom području logike, filozofije ili sociologije ili književnosti.. Pa ipak se u tim analizama tuđih rukopisa mogu pronaći stavovi autora o svim problemima i temama koje sadrže njihovi rukopisi i knjige, pa i onim u području društvene i političke ontologije koje su producirali zbivanja i procesi u posljednjih dvadesetak godina u Bosni i Hercegovini. Ovi tekstovi pokazuju kako je autor vidio rukopise, knjige i njihove autore u jednom vremenu, u granicama svog vokabulara i u granicama svog mišljenja, ili i kako je “odslikavajući” (rekonstruirajući) njihove teme i njihove ideje “slikao” (konstruirao) istovremeno i “samog sebe”, svoj odnos prema temama i idejama, baš kao što to pokazuje slika Johannesesa Vermeera *The Allegory of Painting* (c.1662/1668) koja se našla na naslovnoj stranici ove knjige.

Komentari su uvijek jedan skup pristupa i prosudbi, rekognicija i redeskripcija, koje imaju tendenciju da samostalno funkcioniraju, čak i u odnosu na ono što je njihov povod. Takva vrsta komentara je vrlo često zadobila svoj vlastiti život u odnosu na sadržaje na koje se izvorno odnosila. Tako je npr. ono što je u povijesti filozofije poznato pod nazivom

Commentaria in Aristotelem Graeca bio zapravo krovni termin za najmanje deset poznatih vrsta pristupa, razmatranja, prosudbi, osvrta posvećenih Aristotelovim spisima. Tu možemo govoriti o *korpusu komentara*, i to ne samo onih koji su pisani na grčkom jeziku (Atena, Aleksandrija), nego i onih koji su pisani na hebrejskom, aramejskom i arapskom jeziku (Bagdad), kao i onih koji su pisani na latinskom jeziku (Rim). Taj korpus obuhvata sljedeće posebne forme: uvod / uvođenje (εἰσαγωγή), rasprave, dijaloške spise (οἱ διαλόγοι, τό διαλογικόν σύγγραμμα), prigodni osvrte (ἀφόρμαι), podsjećanja (ὑπομνήμη), prepričavanja (παραφράσις), predgovore (προλήγομενα), tumačenja (ἐξηγησίσις), poteškoće i rješenja (ἠπορήμενων και λιαίτησ), naznake (ἀποσημειώσεις), objašnjenja (σχόλια). U jednom takvom komentaru koji spada u kategoriju uvoda / uvođenja (εἰσαγωγή), Porfirije [Porphyrius] je u prve dvije rečenice postavio originalno vlastito pitanje koje je onda ostalo jedno od temeljnih pitanja u stoljećima razvoja filozofije sve do danas: pitanje o univerzalijama! A taj komentar u formi uvoda / uvođenja trebao je biti samo objašnjavanje značenja i upotrebe pet ključnih termina Aristotelove analitike / logike! Ne samo to, Porfirije je u svom komentaru tipa *isagoge* postavio i jedan shematski definatorij (logički direktorij) relacija različitih nivoa logičke općenitosti (rod, vrsta, razlika, svojstvo individualnog, svojstvenost vrste), koji je također ostao do danas kao važan sadržaj u silabusima svjetske filozofije, poznat pod nazivom Porfirijevo stablo.

Komentari tuđih djela zapravo pružaju mogućnost da autori, koji interpretiraju tuđi vokabular i

tuđu konceptualnu mrežu, radije prevedu i interpretiraju nečije misli u vlastiti paralelni vokabular i konceptualnu mrežu nego da ih parafraziraju i prepričavaju, odnosno da radije stvore jedan originalni kritički vokabular koji ima potencijalnost i poticajnost za redefiniranje nekih aspekata samog područja u koje spada komentirano djelo: komentar može da stvori vlastitu mrežu trajektorija – konstelacija jezičkih igara. Autor ovog rukopisa je pokušao da samostalno iscrta više vlastitih trajektorija u svojim komentarima, recenzijama i kritikama.

U svakom slučaju, bilo da se radi o komentarima, recenzijama ili kritičkim osvrtima, tekstovi ove vrste treba da pokažu kako se u nekom djelu, u nečijem mišljenju, u nečijim izrečenim tvrdnjama, drže skupa smisao, značenje i referencija, i na koji način konstruiraju neku vrstu evidencije, bilo da se radi o konzistenciji, koherenciji ili korespondenciji, za neku vrstu istinosne vrijednosti. Vincent van Gogh je napisao “Pretjerujem, ponekad pravim promjene na predmetu, ali ipak ne izmišljam cijelu sliku; naprotiv, našao sam predmet već priređen - ali nerazvijen - u stvarnom svijetu.” Pri tome, u interpretaciji značenja riječi koje drugi saopštava, iskazuje ili izriče, u praktičnom ili teorijskom kontekstu, uvijek je potrebno zadovoljiti *princip dobronamjernosti* ili princip naklonosti (Davidsonov *Charity* princip) kojim se smanjuje broj nesporazuma u razumijevanju semantičkih dispozicija komunikacije a time se uklanja i *nesamjerenost* subjekata komunikacije.

Rukopis sadrži veliki broj recenzija koje je autor pisao u rasponu od 15 godina. Neke od recenzija su osporavane jer su osporavani autori rukopisa koji su

bili predmet recenzije. Primjedbe su bile da je pisac recenzija “pronašao” u nekim rukopisima “više nego što objektivno postoji”. Neke recenzije su osporavane, jer je osporavana tema kojom se autor određenog rukopisa bavio (genocid, zločini protiv čovječnosti, etničko čišćenje, silovanje)! Pisac recenzija mora reći da recenziranje rukopisa nije postupak “izdavanja dozvole” da se neki rukopis objavi, naročito ne od strane “jednog vrhovnog autoriteta” - Velikog Recenzenta - čije vlastito ime je skriveno! Posao recenziranja - ako je on uopšte više na bilo koji način smislen - sastoji se u rasvjetljavanju teme i tematskog područja ne samo kroz riječi i stavove autora i onog što u rukopisu piše, nego kroz stanovište jedne *forenzičke analitike* ili topologije teksta kojom se postavlja ono tematizirano u polje koje pokrivaju najbliže srodne tematske kategorije (što su metodologije projektivne semantike, semantičke mereologije, *neighborhood* funkcije, inferencijalizma) i koji o onome što recenzira treba da stvori tek *predstavu* koja može postati *pojmovni sadržaj* i predmet suđenja, ali ne više samo za njega, nego za svakog ko dođe u dodir sa knjigama i rukopisima. Već je od strane Gottloba Fregea shvaćeno (*Begriffsschrift*) da predstava koja ne može postati pojmovni sadržaj ne može biti predmet suđenja!

Tako i sadržaj autorskih rukopisa i sadržaj recenzentskih sudova tek trebaju biti zajedno prosuđeni u stavovima koje formira i formulira javnost. Ti stavovi su, rečeno Fregeovim jezikom, *Wiedererkennungsurteile* – sudovi ponovnog prepoznavanja pojmovnog sadržaja, dakle stavovi koji sadrže sud i njegovu istinosnu vrijednost. Kritika i refleksija o knjizi je moguća samo onda kada knjiga bude

objavljena! Recenzent zapravo mora omogućiti svakom autoru (koji i sam poštuje univerzalna prava i slobode) da javno istupi sa svojim intelektualnim ili umjetničkim radom i izloži se sudu javnosti. Granice tog “davanja mogućnosti” ne mogu biti nikada rigidno određene ali ni pozpuno arbitrarne; one su određene dostignutim saznanjem na predmetnom području! Autor ovih priloga je ograničio svoje izlaganje na vlastite predstave (“*smatranje istinitim*”) o sadržaju njegovih interesovanja u formi sudova, ostavljajući mogućnost da se ponuđene predstave pojave kao sudovi koji mogu postati stavovi onima koji budu vršili prosudbu njegovih sudova. To je zapravo, u dobroj tradiciji analitičke filozofije i filozofije jezika koja počinje sa Gottlobom Fregeom, onaj korak od smisla (*Sinn*) ka značenju (*Bedeutung*), korak od značenja ka označenom (*Bezeichnete*), korak od suda (*Urteil*) ka stavu (*Satz*), korak ka samom logičkom predmetu (*Gegenstand*) ili istinosnoj vrijednosti (*Wahrheitswert*) svake misli i svake tvrdnje koju tek trebaju interaktivno zasnovati svi učesnici interpretacije!

Neke od ovih recenzija nisu prihvaćene od strane izdavača koji su prvo objavili rukopis kao knjigu bez recenzije, a potom tražili recenziju knjige a ne recenziju rukopisa. Takva recenzija je kritička refleksija o objavljenom knjižici, a ne rasvjetljavanje teme i tematskog područja autora rukopisa! I te recenzije su ovdje uključene i po prvi put se objavljuju. Danas se rukopisi mogu objaviti kao knjige bez recenzija i to ponovo pokazuje da postupak recenzije nije izdavanje dozvole za objavljivanje!

Kako je rečeno na početku, ovaj rukopis ili kolekcija tekstova sadrži kritičke osvrte. Oni su zabilježeni

povodom promocija i prezentacija nekih knjiga, onda kada je potrebno izgovoriti nekoliko prigodnih riječi o knjigama i autorima. Njih u takvim prilikama ili prigodama također konstituira vlastito stanovište koje onda samo knjiga o kojoj se govori oprimjerava i pruža evidenciju njihove prikladnosti: tu se više radi o deskriptivnim metaforama a ne o analitičkim hipotezama koje treba da kažu “nešto pojmovno ekvivalentno”, odnosno u jezičkom smislu nešto “isto na drugi način”. “Kritička refleksija”, “kritičko mišljenje”, “kritički ostvrti” su zapravo sve sintagme koje su formulirane kao pleonazmi: mišljenje je uvijek - ako se doista radi o mišljenju – sâmo po sebi moguće jedino kao kritika, sâmo po sebi jeste kritika, a to znači promišljanje, procjenjivanje, vrednovanje, prevrednovanje, prosuđivanje, refleksija koja ne ostavlja ono dato na miru. Ne postoji “dogmatsko mišljenje”, postoji dogmatizam kao prihvatanje ili bespogovorno usvajanje neke (nekim autoritetom) pret-postavljene duhovne datosti (dogme) koje ne zahtijeva, ne uvažava, ne traži, odnosno direktno zabranjuje mišljenje ili promišljanje. To da postoji zabrana mišljenja svojom glavom u području religije i politike je zapravo dokaz da je mišljenje uvijek kritički odnos, dijalektičko *postavljanje* onog datog u njegovu *logičku i semantičku zbilju* koju zadobija kada ga mišljenje provodi kroz stupce suprotnosti / suprotnih odredaba. A postaviti ono dato u njegovu logičku i semantičku zbilju znači odrediti ga, izvesti ga iz njegove brutalne egzistencije / datosti i dovesti ga u mrežu logičkih relacija, odnosno logičkih i semantičkih mogućnosti, uzdići ga u kontekst konstanti koje ga predikativno određuju ili atributivno karakteriziraju, i izvesti ga

tako iz područja varijabli, na čistinu, na kojoj se samo u jednom trenutku može zaključiti na koji način se to dato drži skupa, kako funkcionira skupa, sa drugim datostima. I to je samo jedan momenat neposredne (“brutalne”) “istine” datog, jer ga mišljenje istog trenutka ponovo stavlja u neizvjesnost vlastitih procjena i određenja u novim logičkim mogućnostima i semantičkim relacijama, na sljedećem nivou logičkih i semantičkih opcija koje su granulirane između apsolutne neodređenosti i apsolutne određenosti! To kretanje percepcije i apercepcije, bića i svijesti, zapravo nikada ne prestaje, i predstavlja kretanje logičke zbilje datog kao kretanje logičke i semantičke samosvijesti koja vrši monitoring razvoja svojih momenata i momenata bića u procesu podešavanja, dohvatanja, *fuzzy*-fikacije stvarnosti.

N.I.

Septembar, 2020.

Samir Arnautović

**FILOZOFIJSKA
ISHODIŠTA MODERNE**

(Zenica: Dom štampe, 2004, str. 298)

Rukopis *Filozofijska ishodišta moderne* autora Samira Arnautovića sastoji se od osam studija i predgovora koji im prethodi. Rukopis je opremljen sažetkom na njemačkom jeziku.

Osnovna namjera autora jeste da pokaže ishodišta onih filozofskih razumijevanja i interpretacija zbilje koji mogu biti karakterizirani terminom *moderna* i koji čine značajan dio povijesno-filozofijskog nasljeđa kulture zapadnoevropskog svijeta, načina njegovog mišljenja, njegove mentalne arhitekture i njegovih socijalnih reakcija. Naravno, kao jedan povijesno-filozofijski stil mišljenja, *modernu* nije moguće izolirati i posmatrati bez njenih ishodišta i bez ishodišta njenih destilizacija u tokovima *postmoderne* i njenim pluralističkim i antifundacionalističkim formama. Razumljivo je, stoga, da je ovo izlaganje kompleksno i višedimenzionalno, da uzima u obzir različite mislioce, temeljne ideje koje su od njih potekle i njihove tekstove, recepciju tih ideja i noviju interpretaciju tih tekstova. Ali više od tog povijesno-filozofskog i historiografskog, autor izlaže problematsku strukturu *moderne*, njeno samosloživo i samoobnavljajuće tkivo u konceptualnom i doktrinarnom sloju, puštajući da se, bez jednoznačnih analitičkih hipoteza i bez

nametljive autorske intervencije, pitanja identiteta, skepticizma, metafizike, nihilizma, subjektivnosti, fundacionalizma, i njihove konceptualne opreke, pojave kao *background* evropskog mišljenja zbilje, ali i interpretacija koje mu pripadaju.

Identificirajuća priroda ili umnost evropskog čovjeka, razapeta između svoje neposredne prazne slike i objekata vanjskog svijeta, na putu da se potvrdi i afirmira do konca ili apsolutno, mora to činiti negacijom svakog svog pojedinačnog stanja, mora izlaziti iz sebe, zahvatati objekte vanjskog svijeta i vraćati se u sebe sa njihovim beživotnim i apstraktnim odredbama da bi ih učinila svojim i sebi jednakim, ništavnim i potrebitim daljeg negiranja. Kako doći do identiteta, kako uzeti u obzir zbilju, kako izbjeći ili uvažiti forme života, kako sve to učiniti svojim iskustvom, kako to iskustvo prevesti u stupnjeve saznanja, i kako od tog saznanja sačiniti apsolutno znanje ili znanost, jeste zapravo stresni put zapadnoevropske filozofije u čijem je nasljeđu metafizika zaposjela najveći dio. Taj put ili to kretanje, te nesporazume uma sa samim sobom i sa svim oko sebe, prevladavanje tih nesporazuma i ponovno zapadanje u njih, želi pokazati, ili učiniti da se sami pokažu, rukopis *Filozofijska ishodišta moderne* autora Samira Arnautovića.

Počev od prve studije (*“Zasnivanje transcendentnog identiteta u ranoj Schellingovoj filozofiji”*), Samir Arnautović u terminima rane filozofije *Schellinga* izlaže zapravo glavno pitanje cijele epohe filozofije njemačkog idealizma: kako je moguća samokonstitucija čiste subjektivnosti? Jednakoizvornost bitka i mišljenja, boga i uma, apsolutnog identiteta i apsolutnog subjektiviteta čine polaznu tačku zasni-

vanja transcendentalnog subjektiviteta. Pravo pitanje: Kako je moguće zasnivanje identiteta i konstitucija subjektiviteta izvan logičkih pretpostavki, a da se ima odnos prema zbilji? - imalo je svoj odgovor kod *Schellinga* u “nepredmislivom bitku”, odnosno u “bitku koji prethodi cjelokupnom mišljenju”. Filozofija kao metafizika, kao praforma ili forma jedinstva uspostavlja se u transcendentalnom *Ja* kao izvorištu zbilje. Već u ovoj studiji autor jasno i nedvosmisleno pokazuje, ili pušta da se pokaže, trag koji treba slijediti ako se želi odgovoriti šta je energetsko stanje metafizičkog mišljenja kao izvanpojmovno jezgro istina koje se ne razumijevaju kroz logičku osnovu. To jezgro stoji u središtu procesa konstitucije subjektiviteta: negacija nepostavljenog postojanja, na strani subjekta i na strani objekta.

Taj trag i njegovu novu “logičku izvedbu” autor će naći i u drugoj studiji (“*Nihilistički diskurs Hegelove filozofije*”), proširujući ga suvremenim interpretacijama *Hegelove* filozofije u analizama *Vattima*, *Fulde*, *Forstera*, *Chieraghina*, *Gessmanna*, *Hoslea*, *Glocknera*, *Bonsiepena*, *De Vosa*, *Dinkela*, *De Angelisa*, *Wahsnerove*, *Jorikawe* i *Madera* koji daju vrlo značajne i nove uvide u *Hegelovu* logiku filozofije kao metafizike nihilizma. Tu će pokazati koliko nihilizam duguje skepticizmu i koliko se, zapravo, sam nihilizam na svim stupnjevima i u svakoj upotrebi pokazuje kao bit metafizike, kao bit mišljenja koje hoće da određuje i subjektivno i objektivno, da bude i forma i sadržaj forme, ono što pokreće i sâmo kretanje. Subjektivitet tu nastaje iz apsolutnog negativiteta, u čemu i leži nihilistička bit metafizike kao mišljenja totaliteta. “S aspekta modernog svijeta, jedna ovakva interpretacija *Hegelove* filozofije jeste

samo potvrda nihilističke biti metafizike, koja je jasno očitovana u modernoj demokratskoj negaciji slobode”.

U trećoj studiji (“*Georg Simmel i moderna*”) Arnautović će, oslanjajući se na temeljite uvide *David* *Frisbyja* o ulozi i značaju *Georga Simmela* u dizajniranju sociološkog diskursa moderne, napraviti zapravo jedan mudar prelaz prema *postmoderni*. Kao izvanredan socijalni psiholog i analitičar, *Simmel* je imao pred sobom sva “dostignuća”, sav sjaj i bijedu *moderne*. Svojim iskorakom ka problemima života, ka fenomenima sociologije kulture, *Simmel* je, imajući svoje ishodište u *Nietzscheovoj* kritici metafizike, zapravo bio doista prvi sociolog *moderne* koji je dao doprinos “razumijevanju moderne društvene zajednice u njenim simboličkim neizbježnostima”, uvodeći pri tome novu sociološku metodu, pa u jednom smislu i novu “hermeneutiku socijalnih znanosti” koja izbjegava “golu logicku interpretaciju” ishodišnih ideja *moderne* kod *Nietzschea* i *Schopehauera*. Za *Simmela* “bit moderne kao takve je psihologizam, iskušavanje i interpretacija svijeta u terminima relacija našeg unutarnjeg života i u tome našeg unutarnjeg svijeta, disolucija fiksiranih zadovoljstava u fluidu elementa duše, za koju je sve to supstitutivno, filtrirano i čije forme su čiste forme kretanja”.

U studiji koja čini četvrti dio rukopisa (“*Postmoderna i kritika subjektiviteta*”), oslanjajući se ponovo na suvremene interpretacije kod *Wellmera*, *Vattima*, *Franka*, *Welscha*, i povezujući ih značaki sa kritičkim razmatranjima *Nietzschea*, *Heideggera*, *Adorna*, *Apela*, *Habermasa*, *Derride*, *Sloterdijka* i *Rortyja*, autor nas povezuje sa kritičkom decentralizacijom subjektiviteta, sa kritikom “identificirajućeg uma”,

sa *postmodernom* u svim njenim modelima pluralizma i dekonstrukcije teorije o jednom "božanskom oku" koje sve uvezuje u totalitet spoznaje. Transformacija filozofije u svim modelima: jezičkoanalitičkom, estetičkom, etičkom, - označenim jednim terminom "postmoderna", - imala je dobre kritičke namjere, ali je posao obavljala sa istog tla, iz iste zapadnoevropske tradicije mišljenja koja joj je, ako ništa drugo, onda diktirala probleme i iznuđivala terapijske, u osnovi stresne, podsvjesne, psihoanalitičke, destruktivno-umjetničke forme kao odgovore date kroz "uređeni kaos" ili "labirint jasnoće".

Ne iznenađuje da je nakon sjajnih studija o zasnivanju i kritici metafizike subjektiviteta, kako filozofskoj tako i sociološkoj, u petoj studiji ("*Demokratizirano mišljenje - ishodište neopragmatizma*"), Samir Arnautović krenuo u izlaganje uloge i značaja jednog od najradikalnijih postmodernih koncepata prevladavanja metafizike spoznaje - onog neopragmatičkog ili strogo holističkog kakav nudi *Richard Rorty*. Zapravo, koristeći iznova postupak povezivanja izvorne filozofijske građe, njene neposredne recepcije i suvremene interpretacije, Samir Arnautović pitanje demokratizacije mišljenja, kao uvjet demokratizacije društva i kao uvjet demokracije općenito, rasvjetljava, sasvim prirodno i opravdano, iz *Deweyevog* shvatanja pragmatizma i demokratizacije znanja. A sama demokratizacija znanja, koja je proces uvažavanja svih raspoloživih matrica razumijevanja, jeste upravo način distanciranja od metafizike.

Zapravo je šesta studija u nizu ("*Kraj moderne i kritika metafizike*") centralna ili dominantno ispostavljena studija koja se više ne bavi ishodištima nastanka *moderne* niti ishodištima kraja *moderne*, nego

govori u konkluzijama koje su dugo pripremane kroz prethodne studije: da li je sâma povijest filozofije onaj *genikotaton genos* filozofije koji je prisutan u svim svojim oblicima i u njihovim suprotnim silogizmima, te se, stoga, za njihovo razumijevanje, bez obzira koliko su pojedini oblici trajali i očvrslili u samorazumljivosti, mora uvijek iznova promišljati njihova ulančana konceptualna povezanost i njihova interaktivna, ne linearna, nego konekcionistička, paralelno distribuirana, priroda. Ono što je u Predgovoru samo nabačeno, ovdje je sada posve razvijeno: povijest filozofije je zapravo uvijek sinhroni uvjet razumijevanja filozofije. Zato su pitanja o tome šta je *moderna* i šta je kraj *moderne* moguća samo kao zahtjev za preispitivanjem tradicije mišljenja i perspektivizma tog istog mišljenja. Misliti protiv metode, distancirati se od metafizike, deontologizirati filozofiju i misliti iznova transcendentarno jesu, zapravo, dva pola koja su interaktivna iako se uzajamno odbijaju, a ponegdje penetriraju jedno u drugo, kao tradicija i suvremenost, i kao suvremenost tradicije.

Sve do sedme studije (*“Prosvjetiteljski karakter Nietzscheove kritike metafizike”*), autor je vrlo dozirano navodio *Nietzschea* u raspravama o zasnivanju i ishodištima *moderne*, u postmodernističkim konceptima i demokratizaciji mišljenja, dajući mu jednu, u odnosu prema temi, dinamičku ulogu postupnog rasta uticaja. Sada mu posvećuje cijelu studiju, jer je to neizbježno za razumijevanje suvremene filozofije u cjelini. Ocrtati *Nietzscheovo* mjesto u povijesti filozofije možda je i najteži zadatak koji se može postaviti pred svakog autora, jer je negova beskompromisnost prema zapadnoevropskoj kulturi i njenoj filozofskoj / metafizičkoj pozadini toliko silovita, da je zapravo

pitanje kako nije trajno promijenila iz prvog naleta karakter civilizacije kojeg je ta kultura i ta filozofija producirala. *Nietzsche* će prosvjetiteljstvo zapravo tretirati kao novovjekovnu metafiziku koja potiskuje život i tražiti od filozofije da promovira život a da napusti kartezijanski metod i prosvjetiteljski put izgradnje "misaone zbilje". Zbog toga i "prosvjetiteljski obrat" kod *Nietzschea* jeste izraz novog prosvjetiteljstva koje odbacuje argumentaciju i traži razumijevanje.

Posljednjom u nizu od osam studija ("*Waldenfelsovo fenomenološko izlaganje stranog i topografija moderne*"), Samir Arnautović pravi iskorak u fenomenološku ontologiju i time u optiku u kojoj se moderna vidi kao kontinuirano postranjenje, odnosno kao konfrontiranje sa stranim, stranom kulturom, stranim sopstvom. Time je doveo do kraja svoju ideju da u svojoj knjizi izloži sudbinu zapadnoevropskog uma i njegovo samoskrivljeno, mukotrpno i metafizičkim ogledalima usporavano kretanje ka životnom svijetu. Zadaća filozofije, kao "pitajućeg mišljenja" koje se jezički dimenzionira svojom upućenošću na strano, i zadaća fenomenologije se ovdje poklapaju, jer fenomenologija nije više shvaćena samo kao jedna filozofska metoda, i obje su usmjerene ka razumijevanju stvarnog svijeta, svijeta iskustva kojeg ne treba metodski poumljavati nego pomoći da njegova umnost izađe na vidjelo. To je, zapravo, direktni i jedini mogući pravac ka destrukciji novovjekovnog subjektiviteta. A ta destrukcija je zapravo zadaća fenomenologije koju ona ima u recepciji moderne i koja se sastoji u mišljenju otvorenih značenja, dakle u mišljenju "polivalentnosti značenja zbilje" i aktivnosti jednog "responzivnog racionaliteta".

Počevši od prve studije pa sve do zadnje, od *Schellinga* pa do *Waldenfelsa*, kao zajednički *framework* svih studija, autor prati pitanje: šta je zadaća filozofije, kakav je njen odnos spram njene tradicije, kako se metafizika, kao najčešći izvođač tih zadaća pokazala i šta je sama iza sebe ostavila, uključujući i to da je sâmu filozofiju i njenu zadaću dovela u pitanje. Filozofija u koži metafizike ili metafizika u koži filozofije i ne pruža neki jasan izbor sve dok se ne otvori tradicija kao odnos cjelokupnog mišljenja spram životnog svijeta i spram iskustva.

Metafizika subjektiviteta kao ishodište identiteta modernog evropskog čovjeka i svi njeni instrumenti, skepticizam, nihilizam, negacija, paradoksalnost, i njihove “dinamičke” intervencije u život, njihovo “centrirano” fundiranje zbilje i njihova dogmatizacija jedne kulture koja napreduje kroz preziranje života, odbacivanje i zaborav bitka preko kojeg se popela do samosvijesti - to je u fokusu autorovih napora da uz pomoć suvremenih interpretacija priđe filozofiji moderne u opasnu blizinu i da tako poveća rezoluciju kako bi njene karakteristične tačke postale vidne bez posebnih spekulativnih uputstava.

Ako moderno evropsko mišljenje ishodi iz originalnih metafizičkih interpretacija svijeta ili proisходи danas djelomično kao interpretativna metafizika mišljenja tradicije (“rad na nasljeđu”), - a u pristupu kojeg nam Samir Arnautović podaje to se nedvosmisleno pokazuje -, onda se sâma metafizika pokazuje kao djelatna imaginativna “hipertekstualna” sposobnost duha da složi i presloži jedan određeni broj udaljenih i bliskih pojmova i da istovremeno vodi računa o beskonačnom broju veza između tih pojmova, aktualnih i onih koje mogu tek nastati u

budućnosti, od čega onda ovisi trajanje njenog neposrednog utjecaja i njena doktrinarna uvjerljivost, njena ontološka mapa i njene epistemološke granulacije, njeni mogući nasljednici i nastavljači.

Samir Arnautović je svojim izborom tekstova i autora, svojim načinom izlaganja tokova metafizike subjektiviteta doveo u “otvoreni izvor” pitanja konstitucije identiteta modernog čovjeka, njegove filozofije, njegove manipulacije bitkom i ništavilom, sopstvom, drugim i stranim, manipulacije sa pojmovima koji često samo stoje na različitim mjestima njegove mentalne, verbalne ili fizičke reakcije na svijet stvari i forum fakata, i tako stvorio utisak da je metafizika zapravo ta samosloživa i samoobnovljiva zbiljsko-mentalna kompresija smisla i značenja sa snažnijim ili labavijim, dugoročno planiranim ili samo kratko spojenim konceptualnim vezama koje odlučuju o rigidnosti ili mekoći iluzija koje ona producira na varijabilnoj skali sastavljenoj od velikih zabluda i malih istina.

Snaga ove knjige nalazi se u naglašenim upozorenjima autora da stvar sa metafizikom nije završena, da će u svakom stvarnom ili virtualnom “kraju filozofije” ona, metafizika, čekati kao predmet ostavinske rasprave, da je metafizika subjektivnosti forma uvlačenja svega u konvergentno-divergentni scenarij transformacija duha koji ništa ne ostavlja “out there”, koji nebo i zemlju, boga i čovjeka podvrgava svojem planu zasnivanja apsolutnog identiteta, bez obzira na logiku i protivurječja, bez obzira na paradokse i žrtve koje uzima nihilizam, skepticizam, briga, strah i drhtanje modernog evropskog čovjeka. To su zapravo ishodišta njegovog života, njegove kulture i njegovih vrijednosti, koja mu dopuštaju ili čine

mogućim da se identificira sa prirodom ili sa bogom, da nakon toga, sa znanjem kojeg u toj identifikaciji pridobije, uništi tu istu prirodu ili da razapne boga samo da bi sebe spasio. No sjaj i bijeda zapadnoevropske metafizike leži u činjenici da onaj ko je naučio koristiti znanje za uništavanje prirode i boga, nužno jednom tu sposobnost mora primijeniti i na samoga sebe.

Rukopis *Filozofijska ishodišta moderne* autora Samira Arnautovića je vrlo zahtjevno filozofsko štivo, vrlo eksplicitno u određenju biti nihilizma kao biti zapadnoevropske metafizike, vrlo korisno u razumijevanju puteva konstitucije identiteta u novim procesima integracije i globalizacije u evropskom društvu u kojem tek treba da se odigra susret logike i nevidljive ontologije nihilizma, susret pozitivizma nihilizma i nihilizma pozitivizma, susret liberaliziranog kapitala i subjektiviteta koji treba da se denacionalizira i dospije do pretpostavljenog transnacionalnog identiteta i interkulturalnosti (transkulturalnosti).

Filozofijska ishodišta moderne je dobro komponirana, logično izvedena, problematski povezana, povijesno-filozofijski snažno interaktivna, suvremenim interpretacijskim analizama prebogata i, prije svega, relevantna cjelina kakva nastaje onda kada se neko filozofskim problemima bavi sa žarom posvećenosti i pripadanja, a ne sa izvinjenjem da su stvari mišljenja i zbilje teške i složene, a da su dani ionako kratki i jednoliki.

Zbog svega navedenog smatram da rukopis *Filozofijska ishodišta moderne* autora Samira Arnautovića treba štampati i objaviti kao knjigu kako bi njen sadržaj postao dostupan široj čitalačkoj publici koja želi doći do dubljih uvida u mentalnu, kako racional-

nu tako i iracionalnu, narav identiteta evropskog čovjeka i njegovu sklonost ka neprirodnosti, a posebno će biti od koristi studentima i djelatnicima Univerziteta koji od samog začetka imaju potrebu doći u dodir sa autentičnim mišljenjem i djelom. U tom smislu, srdačno je preporučujem.

Sarajevo, 10.09.2003.g.

Senadin Lavić

**PLURALISTIČKA RACIONALNOST:
EPISTEMOLOŠKO-METODOLOŠKI
OKRET U SAVREMENOJ
FILOZOFIJI**

(Sarajevo: DES, 2004, str. 218)

ZNANJE O ISTINI ILI ISTINA O ZNANJU?

Ljudsko saznanje u znanstvenim i filozofskim konstrukcijama ima čudnu sudbinu: ono je kognitivna sposobnost koja metodske konstruira i u isto vrijeme metodske dekonstruira sve svoje najtvrdje građevine i proglašava nevažecim sva svoja neporeciva dostignuća, tražeći za njih sve sigurnije i izvjesnije temelje. Zbog toga su još uvijek otvorena pitanja: (1) gdje znanost treba započeti, da li sa opažanjem svijeta stvari i iskazima o njima ili sa “mentalnim unosima” logičkih i matematičkih kategorija koje kao “principe treba držati u ruci kada se ispituje priroda” (Kant), i (2) da li je uopće moguće (i kada treba) završiti “kretanje svijesti kroz fenomene” (Hegel) i biti siguran da ni prostorno-vremenske promjene u iskustvu ni neka ideološka ili historijska interpretacija neće dovesti u pitanje logičku strukturu teorije i značenje tvrdnji koje su samo u njoj logički konzistentne. U jednom smjeru ide pitanje racionalne konstrukcije znanja u znanosti, a u drugom pitanje racionalne rekonstrukcije znanosti u znanju.

U knjizi *Pluralistička racionalnost* (2004) Senadin Lavić razmatra razloge i domete funkcioniranja fundacionalističkih i antifundacionalističkih koncepta znanja, istine, značenja i različitih konvencija koje stoje u njihovom *backgroundu*, kao što su formalno-logičke, socijalne, lingvističke, mentalne, kulturne, inter-kulturne i komunikacijske. Ono što opredjeljuje teorijske okvire za jedan ili drugi pristup pitanjima racionalnosti i modelima racionalnog ponašanja, odlučivanja, racionalne konstrukcije ontologije i znanja prvog lica i interpersonalnog sudjelovanja u komunikacionom djelovanju jeste, prije svega, koncept istine.

U knjizi se od samog početka preciziraju razlozi i okolnosti pod kojima su nastale i razvijale se verzije fundacionalističke epistemologije, onih koje prvo postavljaju formalni koncept istine objekta (metoda), a onda koriste ili logiku ili teoriju saznanja da dođu do konsekvenci kao do rezultata znanstvene spoznaje. Tako snažna kritika ovog tipa racionalnosti, na čije nas je prihvatanje autor odmah usmjerio vrlo sugestivno, otvara pitanje: treba li nam pojam Istine ako postoji mnoštvo racionalno prihvatljivih modela “kratkotrajno istinitih empirijskih teorija” ili modela “racionalno prihvatljivih, ali ne i vječno istinitih teorija” (Putnam), ili “znanstvenih paradigmi” koje nastaju i nestaju (Kuhn)? Treba li nam, uopće, pojam istine u svakodnevnom životu, u znanosti, u logici, u filozofiji i posebno u razumijevanju kultura i povijesnih zbivanja ako ne postoje izvjesni i univerzalno prihvatljivi principi i standardi objašnjenja fizičkog, duhovnog i društvenog svijeta? Šta nam je potrebno: znanje o istini ili istina o znanju?

Znanje istine kao uvjet modeliranja istinite znanosti. Prema autoru knjige *Pluralistička racionalnost*, fundacionalistički model racionalnosti je moguće slijediti od Platona i Aristotela koji su proizveli ontološki-centriranu racionalnu identifikaciju objekta znanja, logičke (znanstvene) strukture znanja i njima korespondirajuće strukture reprezentacije i interpretacije, preko Descartesove subjektno-centrirane metafizike racionalne identifikacije i reprezentacije, do različitih tipova transcendentalno-centrirane apriorne racionalnosti u procesima kognitivne identifikacije i jezičke reprezentacije kod Kanta, Fichtea i Schellinga. Navedeni modeli racionalnosti mogu se slijediti u ovoj ili onoj formi kao dominantni, u logičko-analitičkoj (Frege, Carnap, Wittgenstein) ili transcendentalno-lingvističkoj (Wittgenstein), sve do polovice 20. stoljeća.

Znanje (dolaženja do) istine je zapravo ono što se zove postavljanje ili primjenjivanje metode istraživanja nekog sadržaja, bio on svijet, jezik ili samo mišljenje. Formalno znanje istine je postavljanje logičke strukture teorije koja se o nekom objektu u nekom području može konstruirati prema zakonima i pravilima mišljenja, a onda je dolaženje do istine samo pravilno deriviranje logičkih konsekvenci koje se odnose na ili obuhvataju misaoni sadržaj simboličkom strukturom jezika koji reprezentira i empirijski sadržaj i logičku formu. Model racionalnosti koji počiva na logičko-matematičkim ili formalnim istinama (aksiomima) sa kojima svaka teorijska znanost započinje, ima jasnu fundacionalističku strategiju i sa njom povezanu strategiju istine (korespondencije, koherencije) i teoriju značenja (atomizam, kontekstualna definicija).

Ovo je značenje evropskog mišljenja renovirano u logičkom i lingvističkom atomizmu ili u jeziku čistog mišljenja koji je jedini sposoban za formiranje čistog logičkog dokaza po matricama istinosnih vrijednosti, pa čak i nekim verzijama transcendentarno-jezičkog apriorija komunikativnog djelovanja. Ono se danas također snažno razvija u sistemima artificijelne inteligencije, u ekspertnim sistemima, u sistemima kontrole tehnoloških procesa, u algoritamskim sistemima rješavanja problema i donošenja odluka u kojim fuzzy logika, kompjuterska lingvistika i diskretna matematika grade reprezentacije znanja (baze znanja) i reprezentacije podataka (baze podataka) u hibridnim / kombiniranim sistemima reprezentacije koji simultano proizvode semiotičke objekte i modeliraju njihova značenja.

Lavić je u svojoj knjizi vrlo široko i snažno predstavio matricu funkcioniranja znanja vođenog konceptom istine iz čijeg utemeljenja, kao iz unaprijed postavljene mape puta (metod), treba da uslijedi opravdanje svih deriviranih konceptata, bili oni lingvistički i teorijski, bili intuitivni i praktički, bili socijalno-komunikacijski.

Modeliranje objekata, značenja i istine u komunikaciji, interpretaciji i interakciji. Na drugoj strani su pluralističke epistemologije koje su antifundacionalističke, antiesencijalističke i koje traže više korelativnih i konvergentnih empirijskih, lingvističkih, komunikacijskih, socijalnih, psiholoških i interpretacijskih faktora formiranja znanja u modelu vremena, semantičke historije, ontologije i znanja prvog lica, te interpersonalne komunikacije i modeliranja entiteta i njihovog značenja u konkretnom diskursu. Dina-mički pristup kognitivnim procesima počiva na razli-

čitoj karakterizaciji supstancije uopće, na različitim tipovima identifikacije i posebno na različitim procesima reprezentacije, pa onda i na drugačijem razumijevanju koncepta istine i značenja.

Šta konkretno podrazumijeva Senadin Lavić pod antifundacionalističkom epistemologijom? U Popperovoj kritičkoj racionalnosti, koja odbacuje “mit datog”, autor vidi uvod u antifundacionalističke fenomenologije, a razdjelnicu određuje Appelovim idejama o komunikacijskom utemeljenju kognitivnih djelovanja u jezičkom aprioriju zajednice. Naglašava važnost Kuhna koji uvodi dijalog između “povijesti znanosti” i “teorije znanosti” iz kojeg nastaje teorijsko-konceptualni okvir (tzv. “znanstvene paradigme”) koje vrijede u određenom periodu. Na istom tragu promišljanja su Lakatosovo “dekontaminiranje znanosti” od uticaja ideologije, Rescherov metodološki pragmatizam i kriterij izbora, uvođenje opreke između historicizma i društvenog inženjeringa na kojoj je inzistirao Popper, Weberov pojam praktične racionalnosti, Lenkova granulacija tipova racionalnosti, principi Quineove naturalizirane epistemologije s ontološkim i konceptualnim relativitetom, Habermasova teorija komunikativnog djelovanja, perspektivizam Nietzscheove misli i Appelova filozofija interpretacije.

Cjelokupno područje empirijskih istraživanja racionalnosti i jezika u kognitivnoj znanosti, artificijelne inteligencije i artificijelnog jezika, u kompjuterskoj znanosti i neurobiološkim osnovama funkcioniranja i arhitekture duha i jezika koje stoje na tlu naturalističke epistemologije omogućava diferenciranje slaganje kognitivnih blokova: odozgor prema dole, i odozdo prema gore. Jedino se na području naturali-

zirane epistemologije analizom racionalne strukture mentalnih procesa i intencionalnih stanja duha (mentalnih reakcija i njihovih neurobioloških korelata) i analizom semantičkih i strukturalnih svojstava jezika koji stoje između fizičkih stanja stvari i mentalnih procesa može pokazati zašto mi ljudi, već na nivou vizualne percepcije, nemamo jedan božanski ili povlašteni pogled na svijet, zašto nemamo iste mentalne reakcije, zašto nemamo istu semantičku historiju i zašto nemamo iste idiome identiteta i kvantifikacije.

Konvergentni scenariji racionalizma. Senadin Lavić je snažno, sa velikim poznavanjem tekstova i tradicije mišljenja, vrlo uspješno izložio različite opcije tretiranja jedinstvenog odnosa svijet – jezik – mišljenje koje su polazile iz nekog konstrukta / stanovišta, bilo ono apsolutno ili relativno, ali i one koje ovaj odnos subjektivnog, objektivnog i interpersonalnog vide kao interaktivno i komunikativno djelovanje u kojem “jezik i svijet stvaraju jezik i svijet” (Putnam). On pokazuje više konvergentnih scenarija pluralističkih epistemologija i opasnosti da se one pomiješaju sa relativizmom, bilo ontološkim bilo konceptualnim. Lavić je pažljivo i dosta široko pokazao suštinu esencijalističke, fundamentalističke koncepcije znanja i morala u filozofskim i znanstvenim teorijama. Pokazao je i koji su to filozofski koncepti doveli do antifundacionalističkog okreta. Oba koncepta pripadaju evropskom racionalnom *backgroundu*, ali je onaj prvi nerazmjerno dugo trajao, a ovaj drugi još funkcioniše pod imenom post-moderna.

Moglo bi se reći da je autor gotovo tri četvrtine knjige posvetio perspektivi evropske filozofije i evropskoj borbi (borbi evropskih mislilaca) sa evropskim

modelom fundacionalizma. Čini se vjerovatnom teza da su baš evropski univerzitet i evropska kultura tvrđave fundacionalističkog koncepta epistemologije i zato je bilo dobro da se prvo i ponajviše upravo evropski mislioci obračunaju sa evropskim fundacionalizmom. Bilo bi neopravdano postaviti pitanje iz kojih kultura i iz kojih mentaliteta je došao i koliko dugo se održao i održava se još uvijek fundacionalistički koncept epistemologije koji smatra da svaka ljudska misao ili djelo mora biti utemeljeno i opravdano pozivanjem na neku trajnu, višu, nepromjenjivu izvjesnost, bila ona logičko-matematička (Aksiomi), transcendentalna (Ja), povijesna (Duh povijesti) ili otvoreno teološka (Bog). Upravo iz tih evropskih kultura i mentaliteta, kroz čije osnove govori evropski identitet, došli su i najsnažniji otpori i najbriljantnija kritička teorija fundacionalističke racionalnosti, kao i najvjerodostojniji projekti pluralističkih praksi.

Knjiga *Pluralistička racionalnost i pristup epistemološkim pitanjima* koji je pokazao Senadin Lavić pokreću i neka pitanja. Da li će nas radikalni otklon od fundacionalističke i esencijalističke epistemologije odvesti ka totalnom pragmatizmu i svim njegovim konsekvencama? To bi moglo značiti i ovo: ne prihvatamo esencijalnost i supstancijalnost, utemeljenost svega u izvjesnom znanju i normativnom moralu, ali prihvatamo moduse i moduluse koje možemo resetovati, supstancijalizirati ili desupstancijalizirati po potrebi, pragmatički, istine koje funkcioniraju u različitim modelima / blokovima, u znanstvenim ili moralnim situacijama, i značenja koja se konstituiraju u diskursu koji je pragmatički homogenizirana komunikativna zajednica.

To su mogućnosti i granice tehnologije diskursa koji posjeduje značenja nezavisno od stvarnosti, što je bilo nagoviješteno u radikalnom lingvističkom holizmu u tekstovima Donalda Davidsona (*Reality Without Reference*). Riječi, tekstovi, leksičke strukture i njihova konstrukcija i dekonstrukcija, povezivanje deskriptivnih i referencijalnih semantika u post-modernoj supstancijalizaciji ili ontologizaciji znaka (*bez označenog!*), ne mogu zamijeniti ideje i stvarnost zbog kojih postoje ljudska sposobnost reprezentacije i modeli komunikacije.

Sarajevo, 03.03.2005.g.

Muhamed Filipović

**FILOZOFSKA ISTRAŽIVANJA:
FILOZOFIJA, LOGIKA, JEZIK**

(Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2005, str. 240)

Rukopis *Filozofska istraživanja: filozofija, logika, jezik* autora akademika Muhameda Filipovića sastoji se od Predgovora, Uvoda, Bilješki uz tekst i sedamnaest poglavlja. Rukopis iznosi ukupno 240 stranica teksta.

U *Predgovoru* autor situira logiku kao filozofsku disciplinu i njeno mjesto u obrazovnom sistemu u Bosni i Hercegovini pod utjecajem osmanske kulture i jezika i latinske kulture i jezika, primjećujući da je logika bila vezana uz teološki diskurs (egzegeza) na obje strane. S druge strane, povezanost logike sa drugim disciplinama, prije svega sa matematikom i lingvistikom, uslovlila je odmicanje velikih tokova filozofskog mišljenja od bavljenja logikom. U novije vrijeme logika, preko računa predikata i računa iskaza, ulazi u fokus istraživanja i njene primjene na području mentalističke filozofije koja kognitivna stanja stvari i procese simulira u modelima kognitivne psihologije i računarskim modelima (klasični AI i konekcionistački AI model).

U *Uvodu* se autor osvrće na nastanak i razvoj logike od Aristotelovih logičkih djela, preko razvoja logike u XIX vijeku do modernog doba, prateći u isto vrijeme nužnu povezanost ovih napora sa naporima u

razumijevanju i analizi prirodnih jezika, njihovih semantičkih i strukturalnih svojstava.

U poglavlju *Filozofski problemi logike* autor govori o “statičkoj upotrebi” logike nakon Aristotela, odnosno o logici kao interpretaciji njene primjene na određeni i ograničeni sklop pitanja u srednjovjekovnim raspravama oko uloge i svojstava termina (suppositio, significatio, apelatio) u tzv. *Logica Terminorum*, kao i o njenoj “dinamičkoj upotrebi” u spekulativnim konstrukcijama filozofije duha kod Hegela. No niti u jednom slučaju se ne radi o razvoju same logike nego u njenoj upotrebi. Kao relevantna pitanja koja su od interesa za kretanje suvremene logičke misli, autor vidi pitanja koja nastaju iz odnosa logike sa filozofijom, pozitivnim znanostima, matematikom, lingvistikom.

U poglavlju *Filozofija i logika* autor najveću pažnju posvećuje tumačenju i razumijevanju odnosa filozofije i logike kod Aristotela, zbog toga što je taj odnos tu zasnovan na “triangulaciji bitnog” koja se formira iz odnosa mišljenja, jezika i svijeta, odnosno iz odnosa ontološke, jezičke i gramatičke supstancijalnosti. U Hegelovom apsolutnom idealizmu autor vidi odnos filozofije i logike kao napor da se cijeli sadržaj logike smjesti u sistem bitka, odnosno kao spajanje logike i ontologije u jednu nauku o razvoju bitka, odnosno o razvoju apsoluta.

U poglavlju *Filozofija i pozitivne nauke* autor smatra da se o odnosu znanosti i filozofije može produktivno i smisleno govoriti samo u kontekstu novovjekovnog zbivanja u filozofiji i pozitivnoj znanosti, a ne iz osnova geneze filozofije i znanosti. Pri tome je važno uočiti da je filozofija ta koja pokreće pitanja o

utemeljenju svakog znanja, kako svoga tako i onog koje se imenuje kao znanstveno. Odnos kojeg je novovjekovno razlikovanje “misleće stvari” i “protežne stvari” i kod Descartesa postavilo kao osnovu za dokaz o postojanju misleće stvari, zapravo je razdijelilo nadležnosti filozofije i znanosti. Pri tome je filozofiji ostalo da se bavi mislećim stvarima čiji je prostor historija, dok pozitivna znanost uzima na sebe prezentni, materijalni, izmjerljivi svijet koji odgovara takvom načinu mišljenja kao kvantifikacijskog označavanja stvari.

U poglavlju *Matematika i nauka* autor navodi da je sagledavanje koncepcije znanstvenosti povezano prije svega sa razumijevanjem mjesta i uloge matematike u cjelom korpusu ljudskog mišljenja jer u tom kontekstu i nastaje pojam pozitivne znanosti koja se bavi činjenicama iskustva, izračunavanjem i opisom relacija između tih činjenica u jeziku geometrije i algebre.

U poglavlju *Logika i nauka* autor sagledava logičke probleme znanosti, koji se javljaju kao problemi njene logičke i metodološke konstitucije, kao problemi izgradnje konzistentnog dokaznog postupka i kao problem proširivanja znanja. S druge strane, u tom odnosu logika se pokazuje kao osnova koja samu sebe treba da osigura, opravda i utemelji, da izolira svoje forme iz formi prirodnih jezika, da stalno pravi korak od smisla ka značenju iskaza, odnosno ka predmetu ili istinosnoj vrijednosti.

U poglavlju *Logika i matematika* autor pokazuje nužnu vezu između logike i matematike, odnosno između logičke analize matematike i matematičke analize logike. Način na koji je matematika definirala

broj kao svojstvo pojma, a ne kao svojstvo stvari, odnosno kao klasu ili skup koji u sebi obuhvata elemente, i način na koji je ustanovila niz operacija sa tim elementima, otvorio je mogućnost da se logika u svom konstituiranju identificira sa matematikom, i da sa logičkim formama, sa predikatima i iskazima, manipulira kao sa formulama, iskaznim funkcijama, otvorenim rečenicama koje sadrže varijable.

Akademik Muhamed Filipović je kroz sedamnaest dijelova rukopisa *Filozofska istraživanja: filozofija, logika, jezik* bio zapravo prisiljen izvršiti granulaciju jedne komprese koju sačinjava povijest logike, povijest njenih problema i njenih relacija sa drugim znanstvenim područjima, a prije svega njena relacija sa filozofijom kojoj nužnim načinom pripada. On je to učinio kombinacijom snažnih i generalnih uvida koji nastaju paralelnom obradom svih elemenata koji logiku situiraju u povijesti ljudskog mišljenja, i strpljivom izgradnjom hijerarhije opisa i analognih serija logičkih istraživanja koja su poduzimana sa različitih stanovišta, primjenom različitog kritičkog i analitičkog idioma na jedan, dosta konstantan, broj pitanja.

Naravno, nije čudno da je autorov napor najviše bio uslovljen vezom koju logika ima sa jezikom, kako prirodnim tako i umjetnim, jer je jedino mjesto gdje se ono logičko pokazuje ili gdje se manifestira upravo samo jezik. Logika se može definirati na više načina jer treba uzeti u obzir više aspekata koji je osvjetljavaju, ali ona je u svakom od načina određenja uvijek racionalni jezik ljudskog mišljenja, bez obzira kakve karakterizacije taj jezik dobija kada se posmatra na

području matematike, pozitivnih znanosti, lingvistike, etike ili kognitivne znanosti.

Knjige iz oblasti logike rijetko su inspirativne i uglavnom su objave specijaliziranih istraživanja monotonijske ili viševrijednosne logike, teorije vjerovatnoće ili modalne logike, rigidnih logičkih računa ili fuzzy lingvističkih i kompjuterskih modela logičkog programiranja. Rukopis akademika Muhameda Filipovića *Filozofska istraživanja: filozofija, logika, jezik* jeste zapravo velika kulturna i civilizacijska inspiracija, enciklopedija nevidljive ontologije na kojoj je izgrađena građevina ljudskog duha i ljudskog identiteta, u čije postojanje i u čiju uređenost vjeruju oni koji misle, u čiju univerzalnost vjeruju oni koji metodski sumnjaju, i iz čijeg obilja uzimaju oni koji hoće da znaju. To obilje je ovdje, u ovom rukopisu, dostupno i pokraj njega se ne može proći gluh i slijep, bez obzira gdje putevi i stranputice vode čovjeka u njegovom dnevnom poslu.

Autor je pružio obilje dokaza da logika nije puka tehnika neprotivurječnog zaključivanja - iako ona jeste i to - i da je potrebno prirodu logike poznavati kao prirodu čovjeka, kao racionalnu kompetenciju i kao lingvističku kompetenciju koje sačinjavaju njegov kognitivni, mentalni, verbalni, socijalni, praktični i teorijski, moralni i politički identitet. Racionalna sposobnost čovjeka, koja je ontogenetskog i psiho-genetskog porijekla i koja je formatirana postojanjem čulnog svijeta i prirodnih vrsta, njihovim kvalitetima, sâma formatira čovjekov mentalni svijet, njegove reakcije na vanjske podražaje i unutarnji asocijativni kompleks. Stoga knjige koje konekcionistački drže u razmatranju sve detalje imaju posebnu vrijednost,

posebno u doba kada filozofija sama nije više čuvar ključa znanja, nego umijeće razumijevanja i interpretacije.

Rukopis *Filozofska istraživanja: filozofija, logika, jezik* Muhameda Filipovića je po sadržaju izuzetno zanimljiva i korisna, po svojoj formi je nužno rekurzivna jer je logika umiješana u sve duhovne aktivnosti i sve racionalne konstrukcije, od hipotetičkih nivoa do konsekvencijskih i konkluzivnih, od verbalnih do simboličkih, od prirodnih do kanonskih i artifičijelnih. Smatram da je potrebno ovaj rukopis objaviti i tako učiniti, prije svega taj pristup i taj način promišljanja, dostupnim i prisutnim u interkulturalnim kontekstima i interpersonalnoj komunikaciji u kojima se konstituira ono do čega nam je svima ponajviše stalo – istina.

Sarajevo, 15.04.2005.g

Muhamed Filipović

FILOZOFSKI ESEJI

(Sarajevo: Prosperitet d.d. Sarajevo, 2007, str. 296)

Knjiga *Filozofski eseji* akademika Muhameda Filipovića sadrži 296 strana raspoređenih u 10 poglavlja kojim prethodi autorov Predgovor i iza kojih slijedi Epilog. Eseji se mogu u formalnom smislu rasporediti u dvije grupe: sedam kraćih eseja od kojih svaki iznosi oko 10-ak stranica teksta, u kojim autor govori o ljubavi, o smrti, o nadi, o istini, o smislu života, o svijetu. Nakon toga slijede tri duža eseja koji govore o moralnom sadržaju mišljenja, o ljudima - veselim i tmurnim, o mračnim ljudima i njihovim djelima, svaki od po 40-ak stranica teksta, u kojim autor ulazi u moralnu osnovu iz koje nastupa neposredna dnevno-rudimentarna, fizička, socijalna, psihološka, uže mentalitetna, idiomatska priroda pojedina i ljudskih tipova u njegovom okruženju.

Upravo taj raspored i dužina eseja pokazuju ritam duhovnog pulsa autora: neke teme su svezremenske, humanističke, klasične, o njima se čovjek obrazuje, one su dio programa ljudske kulture u čijem stvaranju je sudjelovao i sâm autor kao filozof; druge teme su one koje autora ovdje i sada provociraju jer se u njima pojavljuje kao tema ontologija i znanje njegove osobe, prvog lica ove knjige. Prva grupa eseja bavi se paradigrama, moralnim, znanstvenim i religijskim uzorima svijeta života; druga

grupa eseja bavi se ljudskim kontekstima, njihovom homogenizacijom i granulacijom, kroz koje se te paradigme potvrđuju ili skrnave, poštuju ili deformiraju, dograđuju ili dekonstruiraju i na zorni način pokazuju ljude, pojedince i tipove i njihove dnevne i političke preferencije.

Akademik Filipović u knjizi *Filozofski eseji* u nekom smislu rezimira svoj životni put, prolazeći najprije kroz ideje koje su ga intelektualno obuzimale i u koje je sâm ulazio svojim darom mišljenja, a onda kroz ljudske likove, kroz galeriju likova koji su ga na tom putu pratili, bilo da su išli jedan dio puta s njim, bilo da su mu dolazili u susret s prijateljskim ili neprijateljskim licem, bilo da su stajali kraj puta kao nijemi posmatrači, bilo da su čekali kraj puta u zasjedi. Jedna, dakle, scenografija sastavljena od likova i ideja, koja mu je stalno visila nad glavom, kojoj je Muhamed Filipović bio podvrgnut ili koju je podvrgavao samom sebi, i jedna pozornica na kojoj je intelektualno prisutan (a hvala Bogu i fizički) duže neko iko drugi, duže čak i od onih koji su bili u undergroundu te pozornice, onih koje je sistem ili vrijeme povremeno izbacivalo na površinu i koji su poslije havarija, ličnih ili društvenih, dolazili, navodno, sebi i pitali se pred Filipovićem “Šta nam je bilo? Pa Ti si naš najveći... ”, da bi odmah poslije toga ponovo postajali dio pogona koji proizvodi i stvara hajku na njega.

U prvoj grupi eseja akademik Muhamed Filipović koristi filozofsko-historijski pristup temama koje onda podvrgava preciznoj konceptualnoj i fenomenološkoj analizi. Stoga su u tim esejima dominantne definitorske sposobnosti profesora filozofije koje slije-

de iz dedukcija, iz generalnih ili aksiomatskih istina koje se ne mogu racionalnim sredstvima odbacivati, a za kojima slijede izvanredne sinteze karakterizacija pojedinačnih primjera ili singularnih instanci. Ovdje studenti filozofije i sociologije prepoznaju profesora Muhameda Filipovića i one darove njegovog duha zbog kojih su dolazili na njegova predavanja. Na taj način se problematiziraju pitanja kojih se svaki filozof kad-tad dotakne, ta ga pitanja čekaju na putu kao razdvojeni dijelovi sfinge koje treba povezati svojim vlastitim razumijevanjem totaliteta svijeta. Akademik Filipović je autor koji uvijek želi, za svaki fenomen kojeg se dotakne njegova misao, reći *šta jest* i *zašto jest*, ali više od toga, on snagom uma ili samo intuicijom zna da iznad definicije i dokaza postoji još nešto, a to je *da jest* nešto, egzistencija svijeta, ono mistično koje impresionira i pokreće naše biće kako umno i teorijsko, tako isto čulno i praktičko.

Autor pokazuje svojim načinom percepcije i svojim načinom mišljenja da sve ono čega se filozof dotakne nije više ravnodušni, neodređeni predmet čulnog razvrstavanja, niti samo polje demonstriranja puke analitičke sposobnosti da se isto kaže na različite načine. Ovdje pridjev "filozofski", u naslovu djela, poput znaka ispred zgrade u matematici, mijenja odmah i formu i sadržaj: umjesto narativne ili literarne semantike teksta slijede definicije, dokazi, derivacije konsekvenci postavljenih hipoteza, sva aparatura mišljenja koju donosi filozofsko razmatranje bilo čega. Šta je onda esejističko u ovoj knjizi koja se zove *Filozofski eseji*? Autor gleda u sebe, u svoju ontologiju, u svoj moral, u svoju epistemologiju iz koje vrši karakterizacije i opise ljudi,

dogadaja i procesa; on vrši kritičku introspekciju ili umstvenu inventuru jedne mreže pojmova koja se u njegovoj ontologiji učvrstila uz pomoć jezika kojeg upotrebljava, a taj jezik je racionalna konstrukcija njegove uzročno-posljedične konstrukcije objašnjenja datosti.

U drugoj grupi eseja autor koristi kontrapunkt definatoriju: opis koji karakterizira, opis koji pogađa stvar u njenoj biti čak i onda kada nema najbližeg roda i diferencije specifične i kada se mora ocrtati samo neki tip koji je vrsta slike, slike “stvarnosti onakve kakva jest”, skupa s onim što je u stvarima prejudicirano i skupa s tim što je u relacijama stvari projektirano. Ali on u ovim esejima sjajno analizira ljudsku intencionalnu i djelujuću prirodu kroz njihova djela ili, bolje rečeno, kroz njihova nedjela, prodirući u njihovu nedostatnu naobrazbu, u njihovu izopačenu umnost, u njihovu nepostojeću stručnost, u njihovu moralnu sakatost. Ljudi mraka, kako ih imenuje autor, “su mračni i crni prije svega po svojim mislima, crni po naumima i onom na što smjeraju, crni po ciljevima i crni po načinu na koji nastoje ostvarivati svoje mračne naume i ciljeve.” Zbog čega je to tako, godinama i decenijama? Moram da kažem jer sam to dužan reći, jer to nije samo moje mišljenje, ali sam se ja usudio da ga formuliram u jednu tvrdnju: Muhamed Filipović, profesor filozofije iz Bosne, uradio je više za utemeljenje i održivost intelektualne arhitekture ili konceptualne mreže mišljenja bosanskog kulturnog bića nego što su to učinili svi prirodoslovci, jezikoslovci i teološki autoriteti. Zbog toga je on pokretna živa meta, u miru ili u ratu, u prošlom ili u budućem.

Možda je to za nekoga jaka tvrdnja i možda bi je trebalo interpretirati. Ali ovdje se govori o intelektualnoj arhitekturi, o tome kako se i od koga se i s koliko intelektualne sposobnosti u neki sadržaj unosi neki princip, neka aksiomatska sigurnost, neka nužnost ispravnog, neki standard racionalnog koji se ne može pobijati / negirati na racionalni način a da se ne ugrozi sâmomišljenje. On je u to, često uspavano, tkivo bosanskog duha unosio i unosi tu racionalnu strukturu na prirodan, talentiran, neposredan način i zbog toga ga ne vole oni koji se bore protiv prirode zdravog ljudskog uma.

Neki ljudi su u Bosni imali značajne rezultate u istraživanju, opisivanju i dokumentiranju određenog ili ograničenog predmeta svojih istraživanja. Ali, ovdje se govori o intelektualnoj arhitekturi koju sačinjavaju relacije između stvari i relacije između relacija bilo kojeg sadržaja na bilo kojem području istraživanja i o bilo kojem objektu znanstvenog interesa. Tu konceptualnu mrežu, tu kulturnu i mentalnu hijerarhiju, Muhamed Filipović s takvom lakoćom uspostavlja u bilo kojem univerzumu diskursa, uspostavljajući čak i u nepoznatom sadržaju mrežu relacija neophodnih za njegovu konceptualizaciju, da ga jedni nazivaju enciklopedistom, a drugi, kojima se čini da u tom diskursu ima malo predmeta, napadaju i osporavaju. Ali u njegovom društvu uvijek šute, jer na svjetlu dana, i to malo fiksiranog sadržaja kojeg su navodno istražili, postaje neznatno i nevidljivo.

Autor knjige *Filozofski eseji* sjajno povezuje historijsko-filozofsku, fenomenološku, konceptualnu i psihološku metodu analize fenomena kojima se bavi i koji se ne mogu svrstati u ovu ili onu kategoriju, nego

su inter-kategorijalno razmješteni sadržaji njegove svjesne percepcije, objekti njegovog mišljenja i njihove suprotnosti. On te fenomene i koncepte koji su nastali oko njih posmatra kroz stupce suprotnosti, dijalektički i interaktivno, ali ih uprkos svemu podvrgava snažnoj logičkoj aparaturi unutar koje dominira deriviranje konsekvenci, logičkih, etičkih, estetičkih, historijskih, spoznajnoteorijskih, političkih, socijalnih, identitetskih komponenti koje formulira sam autor, njegovi sagovornici, njegovi oponenti, njegovi neprijatelji, ili sâm vrijeme, sâm prostor, ontologija života koja se granulira pod pritiskom bilo individualnog, bilo političkog sopstva.

Postoji još analiza atmosphere, svojstvenost ambijenta, analiza poruke teksta, njeno moralno značenje, razlog pisanja ove knjige. O tome treba reći sljedeće:

U knjizi *Filozofski eseji* akademik Muhamed Filipović pokazuje da je u ontologiju svijeta, kao u ćilimu života, utkana sjenka kao šara koja se stalno ponavlja u varijacijama, koja se spoznaje kao relativnost prirodnih stanja, kao neodređenost ljudske ćudi i kao nedokučivost sudbine. Ona se vidi u percepciji sebe i drugog, u lišenosti simpatije ljudskih duša koje su to samo zato jer dijele jednu svjetsku dušu, u djelivosti uma koji je svugdje i nigdje, i ta se sjenka nebića, sa svih strana otpočeta, iz različitih vremena i generacija bačena na svijet i u život, pruža prema najvišem Biću u kojem se nalazi početak Brige za sve. Knjiga *Filozofski eseji* sjetno, i ponegdje rezignirano, kazuje da su svi koncepti koje je sagrađio čovjek u svom duhovnom svijetu možda samo mrve neke apsolutne duhovnosti koje dobrim ljudima osvjetljavaju put na

zemlji, a o koje zli ljudi zapinju čineći grijeh gaženja ljudskog dostojanstva. Eto, tog se grijeha i tog se gaženja dostojanstva, od strane onih koji ne poštuju ni život, ni dušu, ni um, ni kruh, nakupilo prema Muhamedu Filipoviću u ovim godinama, u kojima on, poput neimara nevidljive ontologije ljudske pameti, gradi intelektualnu arhitekturu bosanske duhovnosti koja bi mogla biti mapa svih naših puteva koji se ne mogu preorati, ili zagraditi, ili zajaziti, sa kojima se ne može trgovati, njih razmjenjivati ili premještati i za koje nema ulaznice osim čistog srca i bistrog uma. To je njegova uloga u ovom svijetu koju je on i ispunio.

Sve to je doprinijelo sudu koji se nameće: ova knjiga je pisani dokaz onog *backgrounda*, onog tako snažno u tradiciji naroda usidrenog i istovremeno mobilnog i modernog identiteta iz kojeg akademik Muhamed Filipović posmatra ovaj i svaki mogući svijet; knjiga pokazuje njegovo unutrašnje duhovno oko, kojeg ima svaki misaoni čovjek, ali koje kod njega ne gleda da bi vidjelo, nego vidi i kad ne gleda. Eseji koje knjiga donosi nisu pauze u promišljanju važnijih i težih problema, iako su nastajali paralelno s njima, nego supstrat iz kojeg su ti važniji problemi crpili svoje rješenje. Eseji otkrivaju logiku njegovog djelovanja, logiku njegovog mišljenja i logiku njegovih ljudskih preferencija, privatnih i javnih.

Zbog svega navedenog, smatram da je ovu knjigu potrebno čitati i učiniti dostupnom drugim ljudima kako bi stekli pouzdanje u ljudsku pamet, kako bi naučili kako se treba ponašati ne samo s one strane dobra i zla, nego usred svijeta dobrog i zlog, svijetlog i mračnog, u zajedničkom lavirintu koji je drugačiji

za svakog čovjeka, iz kojeg nema izlaza, ali kojeg treba razumjeti kako bi se u njemu, dostojno ljudskog života, preživjelo noseći svoju biografiju uspravno.

Sarajevo, 16.10.2009.g.

Srećko Kovač, Berislav Žarnić

**LOGIČKA PITANJA I POSTUPCI:
PROBLEMSKI UVOD U
ELEMENTARNU LOGIKU**

(Zagreb: Kruzak, 2008, str. 241, bez imena recenzenata)

Knjiga *Logička pitanja i postupci: problemski uvod u elementarnu logiku*, autorâ Srećka Kovača i Berislava Žarnića, objavljena u Zagrebu 2008. godine u nakladi Kruzak, spada u red dodatne, prateće literature iz logike koja, kroz upotrebu i eksplikaciju različitih kolekcija relevantnih simboličkih notacija, prakticira interaktivna polja istraživanja onog logičkog. No, to znači da se u toj eksplikaciji ujedno karakterizira i interpretira ono semantičko, ono strukturalno i djelimice ono pragmatičko, koje se odnosi, sve skupa, interaktivno u granicama nekog prirodnog ili pak artifičijelnog jezika. To pokazuje zorno da je logika jedna uvezana mreža koncepata (rečeno Hilbertovim terminom: zdanje, konstrukcija: das Fachwerk), termina, značenja, vokabulara, jezika, objekata, inteligentnih postupaka konstrukcije i rekonstrukcije istinitosti i značenja iz varijabilne ontologije simbola.

Autori, Srećko Kovač i Berislav Žarnić, svoj produkt na više mjesta nazivaju knjigom, nekada kažu da je “kombinacija udžbenika i zbirke rješениh i dijelom komentiranih zadataka” (xii), odnosno da je “problemski uvod u elementarnu logiku” (xii). No,

odnos dijelova u ovoj knjizi, koja se ne može kategorizirati uopće tradicionalnim stručnim niti znanstvenim nazivljem kojim se označuju monografije o logici, pokazuje da se prije radi o sofisticiranom praktikumu iz logike koji bi trebao ići uz neki udžbenik ili uz neku monografiju. Da budemo precizni, od ukupno 241 stranice teksta, ekstenzivno udžbeničko izlaganje sadržaja zauzima tek 43 stranice, dok na intenzivno, notacijsko-kalkulativno formuliranje zadatka, rješenja i komentara otpada 198 stranica! Ovako organizirana struktura štiva odgovara praktikumu iz logike. No, zbog specifičnog i nestereotipnog pristupa, ova knjiga funkcionira polimorfno, kao praktikum, kao zbirka riješenih zadataka iz logike, kao materijal sa nekog takmičenja u rješavanju logičkih zadataka, kao sveučilišni udžbenik koji ima visoku razinu poznavanja logičkih područja.

Time knjiga ne gubi na kvalitetu i značaju, nego pokazuje namjeru autora da logiku, koja je ionako reducirana eksplikacija semantičkih i strukturalnih svojstava logičkih formi, logičkih relacija, logičkih operacija i logičkih zakona, dakle ono što preostane u simboličkoj notaciji kada se cjelokupna logička znanost reducira na tehnike i metode zaključivanja i dokazivanja, još dodatno reduciraju na logičke probleme izložene u zadacima, rješenjima i komentarima. Zapravo su oni prihvatili organizaciju knjige sa područja logike koja je bliža anglo-američkim priručnicima koji se fokusiraju isključivo na prakticiranje logičkog instrumentarija, prije svega simboličke notacije, u različitim kontekstima. Način na koji je sadržaj knjige izložen uključuje kako odozdo-prema-gore, tako i odozgo-prema-dolje metodu, što je povoljniji pristup i što daje izvjesnu koherenciju samom

pristupu kroz rekurzivno odnošenje spram sadržaja koji se izlaže.

Prvi dio knjige / praktikuma (I Logičke osnove) posvećen je prezentaciji jezika i modela logike prvog reda i iskazne logike u kojoj autori zasnivaju svoj pristup logičkim problemima. Ovdje je već jasno nametnuto opredjeljenje za formalno-semantičku interpretaciju logike kao ontologije simbola. Autori ovdje pažljivo komponiraju formalni aspekt logičkih koncepata sa sadržinskim aspektom, zatvarajući krug između dedukcije i logičkih svojstava i odnosa koji se u naravnom i formulskom jeziku (Fregeov izraz die Formelsprache) javlja kao predikativna i kao atributivna konstrukcija dokaza.

Drugi dio knjige / praktikuma (II Logika u razumijevanju i analizi) bavi se nekom vrstom prevođenja formalno-semantičke metode u nekoj vrsti slabe ili folk-metodologije (Logika u životu i priči, Logika i razumijevanje), koja treba pokazati funkcioniranje strogih logičkih operacija i kanonske notacije u prirodnom jeziku, u kontekstu znanstvenog jezika, u filozofskoj literaturi, odnosno, kako autori navode, u “običnome, stručnome, znanstvenome ili filozofijskome tekstu”. Ovdje autori izvanredno konstruiraju reprezentacije simboličke logike u različitim kontekstima, sa primjerima koji su bliski kontekstu za kojeg reprezentaciju priređuju. Primjeri su izvanredno odabrani, funkcionalno raspoređeni i mapirani u notacijske strukture, tako da je dobijena i notacijska i deskriptivna evidencija procedura i postupaka u logičkom calculusu.

Treći dio knjige / praktikuma (III Iz tradicionalne logike) sadrži interpretaciju tradicionalnog logičkog backgrounda u jeziku logike iskaza i logike prvog

reda. Ovaj dio pokazuje kako se tradicionalni koncepti i logičke relacije mogu izraziti formalno-semantičkom notacijom i shematizirati u jeziku koji je na početku knjige izabran kao simbolička logika. Želi li tko tačniji i smisleniji sažetak cjelokupne knjige, potrebno je da samo pročita što su autori zapisali na svega jednoj stranici (x), pri čemu su napravili jednu neznatnu stilsku pogrešku u signiranju dijelova knjige (u retku 25.).

Autori su, dakle, odustali od sistematskog (od-početka-do-kraja) i ekstenzivnog uvođenja logičkih koncepata i logičkih kategorija, njihovog objašnjavanja i zasnivanja, i, na koncu, davanja primjera, zadatka i rješenja. Oni su konverzijom i redukcijom cijelog tradicionalnog postupka dali logičku inteziju u formalno-semantičkom zapisu, u kanonskoj notaciji logike iskaza i logike prvog reda. Taj postupak ima svoje dobre i loše strane. Interpretirati svu tradicionalnu logiku unutar logike prvog reda, odnosno unutar simboličke logike ili calculusa iskaza i calculusa predikata, znači svesti logiku na jezik notacije (koji je arbitraran) i time je učiniti bližom općoj algebri ili nekoj vrsti algoritamske notacije. Time se logika približava simboličkoj inteligenciji slovnog izračuna i vodi u pravcu artificijelne inteligencije i računarske rekognicije objekata i operacija s objektima i njihovim svojstvima. To je samo krajnji (u ovom trenutku) model crisp inteligencije ili crisp logike koja fundira dihotomijsko mišljenje. Ali uvježbavanje (training) ovog rigidnog dihotomiskog mišljenja, crisp logike, slovnog calculusa utemeljenog na numeričkom calculusu, nije produktivno i napušteno je danas kao podesno kako za društvene znanosti i kontekste, tako i za faktičke procese i kontekste neprecizne ontologije

i nepreciznih atributivnih veza i zamjenjuje se fuzzy logikom, soft computingom, mišljenjem koje precizira distinkcije. Formalno-semantička svijest i simbolički opisi se prevode ponovo u semantiku prirodnih jezika, u granulacije značenja lingvističkih i logičkih varijabli (Zadeh).

Dobra strana ovog pristupa je da se može inteligentno ponašanje (*computing*) udaljiti od objektno vezanih varijabli i logike skupova u pravcu virtualnih klasa i izračuna koji ne zahtijevaju pripisivanje značenja simbolima, nego omogućavaju stvaranje hiper modela u kojima se produciraju objekti u homogeniziranim kontekstima i modeliraju značenja termina. Reći nešto drugim riječima, ali bez opasnosti po istinu, bio je od Fregea analitički uzor logike koja je uzimala u obzir značenje riječi i referenciju; prevesti jednu logičku relaciju iz jedne notacije u drugu notaciju bez opasnosti po značenje termina, postao je uzor algoritamske analitike ili formalno-semantičke analize koja se bazira na ontologiji znaka.

Logika danas pokriva sva područja racionalne i lingvističke kompetencije čovjekovih teorijskih i praktičkih djelovanja. Od Aristotelovih figura silogizma do algoritama ekspertnih sistema, od rigidnih dvovrijednosnih izračuna istinosne vrijednosti do neklasičnih, nepreciznih, devijantnih, situacijskih, modalnih parakonteksta koji traže *soft computing* (*computing with words, computing with information, computing with perception*). Inteligencija se zapravo ne mjeri u kognitivnoj psihologiji niti u kognitivnoj znanosti brojem niti kvalitetom informacija o nekoj činjenici ili nekom sustavu, nego po obradi informacija i po njihovom dovođenju u relaciju sa mogućim

informacijskim svjetovima. Logička obrada informacije podrazumijeva semantičku, strukturalnu i pragmatičku konzistenciju, koherenciju i korespondenciju. Zato je logička sposobnost ili logička kompetencija centralna i temeljna vještina, umijeće, znanje.

Kako onda, pri svemu tome, izložiti sadržaj logike i nekoga poučiti na elementarnoj razini u nepregledno širokom polju primjene logike? Umjesto jednog tradicionalnog pristupa zasnovanog na uvođenju analognog konceptualnog definatorija, koji podrazumijeva serijsko uvođenje pojmova i tumačenje njihovih funkcija, autori su primijenili interferenciju notacija relevantnih logičkih područja koju su onda razjašnjavali u komentarima, odnosno jednu vrstu notacijskog konekcionizma koji simultano dovodi u funkcionalnu vezu različite notacije i različite redove operiranja logičkim hijerarhijama. Očito je interferencija znanstvenih disciplina koje dijele sa logikom predmet i metode, kao što su opća algebra, artificijelna inteligencija i informatika, utjecala na pristup i karakter izlaganja sadržaja, prije svega preko izbora notacije i znanstvenog pojmovlja.

Kada se autor ili autori knjige odluče da publiku uvedu u logiku preko logičkih problema, logičkih pitanja, logičkih zadataka i komentara, a ne preko logičkih teorija, logičkih doktrina, logičkih aplikacija, ili, recimo preko historije logike, filozofije logike, filozofske logike, onda se odmah narušava didaskalički princip i ide neposredno na dijakritičku reprezentaciju sadržaja koja je performativni i konkluzivni naboj jedne znanosti. No, treba reći da su donekle problematični problemski uvodi u logiku dati u formi praktikuma. Oni podrazumijevaju ili već stečeni stupanj znanja nekih područja logičke znanosti

(kognitivnih, historijskih, filozofskih, doktrinarnih, teorijskih, ontoloških i epistemoloških problema povezanih sa logikom) ili ekstenzivni uvod u različita područja silogističke logike, simboličke logike, modalne logike, neklasičnih logika. Šta je, donekle, uvjetno problematično u ovoj sjajnoj knjizi? Autori navode da je knjiga “posebno namijenjena gimnazijama i raznim prvostupanjskim studijima” (str. ix). No, sadržaj je formalno, didaktički i dizajnom nastao u sveučilišnoj praksi i nije ga moguće u potpunosti prilagoditi nižegimnazijalnom obrazovanju. Zato je, možda, bolje koristiti ovu knjigu u sveučilišnoj praksi, i to nakon naprednog kursa logike koji bi opet morao krenuti od posljednjeg, III dijela knjige.

Sa nastavno-didaktičkog stanovišta ovako sofistiran, zahtijevan, moderan, interdisciplinarni praktikum iz logike podrazumijeva veliki rad instruktora i mnoga objašnjenja predavača, ili jednu, na višem nivou, kompetentnu publiku koja je u stanju da vlada objekt-jezikom i meta-jezikom u formalno-semantičkoj redukciji, podrazumijevajući reprezentacije logičkih formi, logičkih sadržaja, logičkih relacija i logičkih pravila u čistoj i deskriptivnoj sintaksi jezika znanosti. Sa znanstveno-istraživačkog stanovišta, pisanje teksta pod naslovom *Logika* podrazumijeva ulaženje u vertikalnu (intra-disciplinarnu) i horizontalnu (inter-disciplinarnu) kontekstualizaciju logičke forme i logičkog sadržaja. To znači doći do (odnosno: poći od) sasvim novih ontoloških i epistemoloških pretpostavki razumijevanja i definiranja onog logičkog, njegovih semantičkih, strukturalnih i pragmatičkih karakterizacija unutar prirodnih i artifičnih jezika, kroz hijerahije njegovih formi (formi

logičke općenitosti) i područja njegove aplikacije. Bez toga je nemoguće napisati novi udžbenik iz logike.

Autori su se, u odnosu prema sadržaju logike, samo nominalno držali tradicionalnog pristupa, tradicionalnih određenja pojma, suda, zaključka itd. i nisu se upuštali u traženje suvremenih definicija, ali su na tradicionalni pristup sadržaju nadodali suvremenu notaciju, odnosno novi prijevod toga sadržaja u notaciju logike prvog reda. Time su, zapravo, željeli dati formalno-semantičko shvatanje temeljnih logičkih instrumenata. Da li su time logiku učinili modernom ili različitom od tradicionalnih određenja, to nije sasvim pouzdano. Sâma primjena novog tipa simboličkog jezika ili nove notacije ne znači istovremeno udaljavanje od tradicionalne interpretacije logičkih osnova. Tako autori knjige-praktikuma daju zanimljivu karakterizaciju i notacijsku deskripciju tradicionalnog pojma “pojam”. Evo kako ona zvuči: “U logici prvog reda, pojam se u smislu tradicionalne logike može izraziti kao konjunkcija kojoj je svaki konjunkt disjunkcija slovnih formula (tj. u konjunktivnome normalnome obliku): $(A_1 \vee \dots \vee A_{1k}) \wedge \dots \wedge (A_{n1} \vee \dots \vee A_{nm})$ gdje je A_{ij} slovna formula, a $k, m, n > 1$ ” (str. 195). Iz navedene “definicije” pojma koju daju autori, vidi se prebacivanje iz tradicionalne definicije u formalno-semantičku designaciju. Primjena ovog pristupa vodi razumijevanju logike kao sposobnosti formalno-semantičkih designacija ili ka vještini operiranja simboličkim strukturama, što je približava više području kognitivnog istraživanja inteligentnog izračuna sredstvima logičke granulacije i homologizacije duž relacija koje tvore ili mogu da tvore lingvističke i logičke varijable. Logička znanost, reducirana na logiku, ima svoju internalnu hijerahijski pos-

tavljenju arhitekturu logičkih formi različitih nivoa logičke općenitosti, logičkih relacija, logičkih operacija. Logika reducirana na kanonsku notaciju, na vrstu simboličkog jezika, vodi ka teoriji skupova ili ka općoj algebri ili ka grafičkom rezoniranju ili ka logičkom programiranju.

U svakom slučaju, autori ove sofisticirane knjige - praktikuma iz dvovrijednosne logike - Srećko Kovač i Berislav Žarnić, neprijeporno su vrlo kompetentni, stručni i pragmatično orijentirani znalci logičkih problema, pitanja i mogućnosti njihovog rješavanja. Oni zapravo spadaju, kako pokazuje ova knjiga, u sâm vrh formalno-semantičkog pristupa logici koja je shvaćena bliže kalkulativnim i notacijskim reprezentacijama pozitivnih znanosti i aksiomatskog mišljenja uopće, a manje u svezi sa filozofskim, ontološkim, metafizičkim, kognitivnim, intuicionističkim, fenomenološkim, hermeneutičkim, spekulativnim poljima koja se otvaraju unutar carstva logičke znanosti. Ova notacijska, kalkulativna, dihotomijska logika preciznog svijeta moguća je samo unutar idealnih formalno-semantičkih polja koja čine apstraktne / idealne klase i entiteti logike i matematike. Tamo gdje se radi o nepreciznoj ontologiji, o životnom svijetu, o nestabilnim i promjenjivljim procesima, o nepreciznim značenjima riječi, potrebna je jedna druga logika i jedan drugi praktikum.

Sarajevo, 10.10.2008

Zikrija Avdagić

**FUZZY LOGIKA
U INŽINJERSKIM APLIKACIJAMA**

(Sarajevo, Elektrotehnički fakultet, 2008, str. 364)

Na osnovu odluke Izdavačkog savjeta Univerziteta u Sarajevu broj: 0102-I-1252/08 od 13.06.2008. godine imenovan sam za recenzenta rukopisa pod nazivom FUZZY LOGIKA U INŽINJERSKIM APLIKACIJAMA, autora profesora dr. Zikrije Avdagića, dipl. ing.el. Nakon pregleda rukopisa dajem recenzentsko mišljenje:

Rukopis pod nazivom FUZZY LOGIKA U INŽINJERSKIM APLIKACIJAMA, autora Zikrije Avdagića, profesora Univerziteta u Sarajevu, sadrži 364 stranice teksta. Sadržaj teksta je raspoređen u sedam dijelova koji su raščlanjeni na poglavlja i glave kojima prethodi kratak predgovor autora. U kritičkom aparatu teksta sadržana je literatura i index. Rukopis je opremljen grafičkim prikazima u koje spadaju tabele (40) i slike (195).

Rukopis se u formi tehničko-tehnologijskog priručnika (ili univerzitetskog udžbenika) bavi kompleksnim stvarima tehnoracionalizacije procedura, deskripcijom metoda i tehnika operiranja fenomena logičkog dizajniranja i informatičke produkcije inteligentnih sistema te logikom i matematikom koje

svojom notacijom podupiru tu deskripciju i pružaju joj reprezentacijsku evidenciju. Autor govori o porijeklu i primjeni fuzzy logike, o baznim komponentama i algoritamskim relacijama fuzzy logike, o pravilima zaključivanja i aproksimativnom rezonovanju, o fuzzy modelima i algoritmima, o fuzzy upravljanju, o računarskom modeliranju, o fuzzy kontroli u različitim tehnološkim aplikacijama.

U tom smislu, autor u naš intelektualni i akademski svijet vrlo kompetentno prenosi svjetska dostignuća moderne informatičke, matematičke i logičke znanosti koja su globalna po svojoj primjeni, a po svom porijeklu ipak pripadaju uskom krugu tehnološki razvijenih zemalja. Rukopis koji prikazuje primjenu fuzzy logike na inženjerske sisteme, koji predstavlja pronalazak i razvoj logike vjerovatnoće i fuzzy logike, koji daje objašnjenje temeljnih operacija modeliranja entiteta i relacija u bazama znanja i bazama podataka, jeste zapravo dio jedne već etablirane računarske znanosti koja se sada na kompletan način pojavljuje i u našim akademskim i tehničkim krugovima.

No, ono zbog čega rukopis Zikrije Avdagića ima dodatnu vrijednost nalazi se u autorovom pristupu, odnosno u njegovoj spoznaji o tome da je, zapravo, alijansa konvergentnih znanosti i ideja integriranog znanja koja zahtijeva jedan konzorcij metodologija, konzorcij hipoteza i konzorcij notacija ono što stoji u backgroundu modernog informatičko-tehnološkog dizajniranja konteksta razumijevanja fenomena realnog svijeta. Dakle, u dubljem smislu, rukopis Zikrije Avdagića bavi se jednom vrstom ljudske kognitivne sposobnosti, jednom vrstom kognitivnih operacija za

koje je nedovoljna monotonijska dvovrijednosna logika, jednim inteligentnim pristupom u konstrukciji i rekonstrukciji znanstvenih modela koji su logičke, matematičke, semantičke arhitekture inteligentnih sistema, jednostavnih ili hibridnih, koje sâm čovjek dizajnira prema svojim racionalnim (nekada čak i metafizičkim) kriterijima smisla.

Autor je u svom rukopisu doveo temeljne logičke, matematičke i inženjerske koncepte u relaciju sa ontologijom nepreciznog svijeta koju čine realni procesi, promjenjiva stanja stvari i činjenice dinamičkog svijeta konstruiranog u praksi primjene kognitivnih (inteligentnih) relacija, notacija, struktura i evidencije koju je moguće na njima izgraditi. Aplikacija logike na inženjerske sisteme je zapravo transformacija / prevođenje kognitivnih sposobnosti racionalizacija u sinergijski povezane sklopove evidencija: logičke evidencije, matematičke evidencije, strukturalne evidencije, semantičke evidencije i dinamičke evidencije funkcioniranja inteligentnih sistema.

Autor rukopisa, Zikrija Avdagić, je ovu kompleksnu sinergiju evidencija za funkcioniranje inteligentnih sistema doveo u svojoj knjizi do stupnja na kojem se zadobija povjerenje u racionalno objašnjenje funkcioniranja svijeta tehnike i tehnologije, koje je modernom čovjeku svojstveno.

Tehnoracionalizam ili liberalni kognitivni pragmatizam je dio suvremene filozofije konsekvencijalizma koja se iskazuje u ideji *Soft Computinga* koja od računanja brojevima prelazi na računanje s percepcijom (*Computing with Perception*), računanje s riječima (*Computing with Words*), računanje s informacijom (*Computing with Information*) i računanje s

ponašanjem (*Computing with Behaviour*). Temeljni princip ove ideje je napuštanje rigidnih matematičko-logičkih ili transcendentalnih kognitivnih (apriornih) shema koje navodno precizno (kroz stupce suprotnosti) organiziraju svijet nepreciznog / raspršenog iskustva, i, umjesto toga, otkrivanje i primjena meke logike, logike devijantnih varijabli, funkcija pripadnosti jednog elementa u skup, granulacije lingvističkih varijabli, konekcionističkih ili paralelno distribuiranih procesa, vještačkih neuronskih mreža, genetičkih algoritama, grubih skupova, teorije kaosa. Ovaj pristup fenomenima svijeta, kroz angažiranje cijele jedne kognitivne naturalističke epistemologije koja u svoju hibridnu mrežu fazifikacija želi uhvatiti dinamično iskustvo, zbilju čestica u polju sila ili zbilju relacija u polju relacija, mreže prirodnog i društvenog svijeta, izražava se logikom vjerovatnoće i više-vrijednosnom logikom. Fuzzy logika, zapravo, osigurava kognitivnu identifikaciju i reprezentaciju, odnosno induktivnu evidenciju onih tvrdnji na kojima počiva vjerovanje u znanje, vjerovanje u ekspertne sisteme i vjerovanje u tehnologiju uopšte. Kada se, na drugoj strani, postavi pitanje šta je operativna filozofija ili šta je racionalni dizajn svijeta računara, svijeta informacijske i komunikacijske tehnologije, jednog svijeta relacija koji nastaje kada se ustanove baze podataka i baze znanja i baze operacija nad podacima i nad kognitivnim aspektima znanja, onda se u formama *Soft Computinga*, u formama inteligentnog semantičkog i pragmatičkog modeliranja sistema otkriva cijela jedna ontologija moderne tehnologije koja prati ontologiju neprecizne realnosti, koja kroz fazifikacije i defazifikacije traži optimalnu verziju

istine / funkcioniranja, istine / funkcioniranja jednog modela u jednom sistemu, istine jedne relacije u mreži relacija.

Tom i takvom, promjenjivom, nepreciznom, nevidljivom svijetu relacija, činjenica, stanja stvari i procesa odgovara jedna druga logika koja se ne sublimira u funkcije brojeva 0 i 1 (*crisp logic*), nego se akomodira u funkciji granulacije pripadnosti između 0 i 1 (*fuzzy logic*). Rukopis upravo pokazuje metode i primjenu *Soft Computinga* na realitete koji transcendiraju čiste, rigidne, oštre i idealne kategorije, i na taj način otvara mogućnosti kongruencije elemenata neformalnih sistema i njihove formalne algoritamske kontrole na sasvim drugi način od onog kojeg formalno-logička i deduktivno-silogistička mreža teorija pokriva svojim idealnim kategorijama zakona protivrječnosti i identiteta.

Svojim sadržajem, svojim konekcionistačkim pristupom istraživanjima predmeta kojim se bavi i svojim akribijskim izrazom tog istraživanja, knjiga FUZZY LOGIKA U INŽINJERSKIM APLIKACIJAMA autora Zikrije Avdagića prevazilazi značaj tehničko-tehnološkog udžbenika ili univerzitetskog priručnika i svrstava se u instrumentum stvaranja ambijenta inteligentnog prostora u našoj obrazovnoj i kulturnoj zbilji.

Zikrija Avdagić je uspio da predstavi jednu povezanu cjelinu konsekvencijalnog pristupa praktičke i teorijske naravi u razumijevanju inteligentnih sistema na temelju suvremenih logičkih, matematičkih i informatičkih saznanja. Drago mi je da sam bio u prilici da o rukopisu ove knjige izreknem svoj sud koji se artikulira u prijedlog da se rukopis što prije

objavi i učini dostupnim ne samo tehnički obra-
zovanoj univerzitetskoj populaciji, nego i široj publici
na području humanističkih i društvenih znanosti,
onaj na koju je velikim dijelom mislio i tvorac fuzzy
logike profesor Lotfy Asker Zadeh.

Sarajevo, 23.06.2008.g.

Samir Arnautović

TRANSCENDENTALNA FILOZOFIJA I ODREDNICE MODERNE

(Sarajevo: Filozofsko društvo Theoria, 2009, str. 246)

U rukopisu *Transcendentalna filozofija i odrednice moderne* (2009) Samir Arnautović je uspio da na nov način, uvodeći perspektivizam interpretacije iskustvenog materijala, polivalentnost fenomena i njihove percepcije, interkulturalnost društvenih činjenica i potencijalitet različitih aspekata diskursa, poveže početak, koji se mijenja, i kraj, koji nije izvjestan, metafizike zapadnog mišljenja koja svoje principe pomjera iz nadnaravnog u naravni, iz objektivnog u subjektivni diskurs, iz onto-teološkog u transcendentarno-objektivni, iz zbiljskog u tehnološko-informatički kontekst.

No, rukopis istovremeno objelodanjuje da sva ova pomjeranja polazišta i svi ovi aranžmani mišljenja zbilje i mišljenja samog mišljenja, kao sekvence jednog nedovršenog antropološkog usuda, ulaze u račun kod određivanja kružnog toka i rekurzivne prirode ljudskog društva i njegovih identiteta.

Iskazati to sve u sedam povezanih dijelova, zahitjevna je namjera u čijoj sprovedbi je autor u okviru mišljenja moderne pokazao da je metafizika subjektiviteta zapravo racionalni nemir ljudskog bića koji se ne zadovoljava činjeničnim i datim, nego uvijek iznova otvara prostor i vrijeme koji se komprimiraju

u iskustvenom kao gotovost i završenost tako što otvara pristup smislu kojeg postavlja, pokreće i iznova traži transcendentno ja.

Konsekvence jedne takve filozofije u moderni su evidentne u odnosu prema prirodi, u odnosu prema pojedincu i društvu, u odnosu prema kulturi, u odnosu prema mišljenju i iskustvu u svakom sektoru ontologije i epistemologije. U rukopisu *Transcendentalna filozofija i odrednice moderne* Samir Arnautović pokazuje da vidjeti u svakom kulturnom i civilizacijskom fenomenu metafizičku suštinu kao potencijalnost, polivalentnost, oslobađajuću varijablu zbilje za trenutno čvrsto aranžiranu sekvencu realiteta, ne znači vidjeti pred svakim vratima i na svakom pragu istu mačku u isto vrijeme, nego ljudskom biću primjeren smisao koji bi traženjem mogao biti otkriven tamo gdje se danas najmanje nadamo, u interpersonalnim i interkulturalnim formama životnog svijeta, u objektivnosti istine i značenja koji nastaju samo intersubjektivno, u komunikaciji sa drugim i drugačijim, interkontekstualno i komparativno, u međusobnom oživljavanju kultura.

Rukopis *Transcendentalna filozofija i odrednice moderne* autora Samira Arnautovića je u našu filozofsku literaturu, napose onu koja tretira pitanje metafizike na različitim i često suprotstavljenim polovima znanosti i kulture, uveo kriterij razumijevanja kojeg i moderna znanost i moderna kultura traži za sebe: mekano / neformalno razumijevanje / izračunavanje (soft computing), fuzzy kogniciju za polivalentne i neprecizne situacije, modalnu logiku i probabilističku procjenu, daleko od krutosti i rigid-

nosti monotonijske logike i dvovalentnosti esencijalističke epistemologije.

Time je autor otvorio mogućnost da filozofija ponovo stekne pravo građanstva *za nas*, i da, ako već ne može biti *po sebi* čuvar racionaliteta ili pogon stroge znanosti, služi onome čemu ju je Hume namijenio: sprječavanju i suzbijanju zabluda, a ne otkrivanju vječnih i konačnih istina. Svaki rukopis koji u tom pravcu istražuje smisao i ulogu koncepata identiteta i diferencije, subjekta i objekta, svijesti i samosvijesti, uma i duše, kognicije i verifikacije, granulira sliku stvarnosti u kojoj velike posjede zauzimaju ideje o kraju i ideje o beskraju, otvarajući prostor mogućeg čije su granice perspektivitet a ne retrospekcija prošlosti i započeta budućnost a ne loša beskonačnost.

Drago mi je što sam imao mogućnost pročitati rukopis koji razgrađuje stereotipe vezane za filozofiju koja legitimira metafiziku ili koja dešifrira nove forme metafizike u novim procedurama i interpretacijama. Posmatrati procese modernog svijeta na dijalektički način, kroz polivalentnost relacija i kroz suprotnosti, odlika je autora koji znaju misliti i argumentirati stvari koje su izvan folk-filozofije i koji su u stanju koristiti jezik koji je drugačiji od analitičkog. Ali metafizička suština fenomena nije niti izreciva jezikom stvari i jezikom činjenica koji preslikavaju običnu logiku relacija i svojstava iz koje su iščezli vrijednosni sudovi i mišljenje novuma.

Zbog svega navedenog smatram vrlo korisnim u znanstvenom i kulturnom pogledu djelo *Transcendentalna filozofija i odrednice moderne* autora Samira Arnautovića, koje je zasigurno veliki doprinos

našem razumijevanju odnosa svijet, čovjek i jezik. Ovaj rukopis nas je uveo u svjetsku filozofsku literaturu i stoga ga s velikom radošću preporučujem za objavljivanje.

Sarajevo, 13.04.2009.g.

Nedžad Dukić

FUZZY LOGIKA I BAZE PODATAKA

(Sarajevo: Elektrotehnički fakultet, 2011, str. 214)

Rukopis *Fuzzy logika i baze podataka*, autora Nedžada Dukića, u velikim i znalački raspoređenim blokovima eksplicira pravila, modele, procedure izvođenja i aplikativne shemate simboličke reprezentacije, realizira sinergiju interdisciplinarnog pristupa (logika, matematika, informatika) i konzorcija metodologija u jednom ekstremno znanstvenom i stručnom pitanju reprezentacije i manipulacije bazama znanja i bazama podataka na kojima počivaju ekspertni sistemi.

Rukopisna građa je raspoređena u 10 poglavlja i sadrži ukupno 214 stranica sa pripadnom literaturom i tabelarnim pregledima. U prvom dijelu autor izlaže razliku između klasične dihotomijske logike (*crisp logic*) i neklasične fuzzy logike (*fuzzy logic*). Nakon toga, autor u poglavljima 2, 3, 4 i 5 izlaže osnovne postulate fuzzy matematike, fuzzy logike, koncept baze podataka i tipove predstavljanja podataka. Dakle, ovih 5 poglavlja funkcioniše kao jedna cjelina interaktivnih područja i koncepata iz čije semantičke i strukturalne zavisnosti nastaje mogućnost uspostavljanja ekvivalencije fuzzy funkcionalne zavisnosti. U poglavljima 6, 7, 8 i 9 autor na vrlo kompetentan način eksplicira ideju ekvivalencije preko uspostavljanja pravila zavisnosti i pravila

njihovog izvođenja u različitim modelima. U posljednjem, 10-om dijelu, autor govori o logičkom projektovanju.

Kao cjelina, rukopis funkcionira na dva načina: kao sofisticirana stručna monografija o području koje je nepristupačno laičkom razumijevanju, i kao dobro utemeljeni i dobro opremljeni visokoškolski udžbenik. To znači da je ovaj rukopis u stanju dati informaciju sa interferirajućih područja primijenjene logike (neklasične logike, ekspertnih sistema, informatike, artificijelne inteligencije, logičkog programiranja, grafičkog rezoniranja).

Ocjenjujući rukopis iz komparativnog ugla prema drugim značajnim djelima sa istog područja fuzzy logike, mekog računanja, fuzzy semantike, fuzzy matematike (fuzzy funkcija i fuzzy skupova), koja se u ovom trenutku pišu u svijetu i koja su okrenuta traženju algoritamskih procedura za neprecizne situacije, za nejasne kontekste, za faktičke procese, moramo reći da je autor u svom rukopisu u svim segmentima osigurao standard dostignutog nivoa u znanosti logike, matematike i informatike. Time je autor rukopisa *Fuzzy logika i baze podataka*, Nedžad Dukić pokazao da suvereno radi i stvara, ne samo u uskom stručnom području akademskog interesa, nego mnogo šire, u jednom interdisciplinarnom polju povezanom u jedan konzorcij specifično orijentiranih metodologija, objekata i teorija.

Autorov specifični interes za područje obrade baza podataka i onda, nužnim slijedom, baza notacija i baza znanja, nije mogao biti niti izveden bez konekcionistačkog pristupa niti bez znanja o mapiranju, prevođenju i ekvivalenciji višeznačnih matematičkih

fuzzy funkcionalnih i fuzzy višeznačnih zavisnosti sa elementima i procedurama fuzzy logike. Ta je znanja Nedžad Dukić pokazao već u svojoj disertaciji iz 2004. godine (Ekvivalentnost fuzzy funkcionalnih i fuzzy višeznačnih zavisnosti sa fuzzy logikom).

Sâma obrada podataka je danas stvar inteligentnog izračuna (*computation*) koji na dinamičkim i homogeniziranim kontekstima prelazi u hiper-izračun (*hyper-computation*). Fuzzy logika je osnova za soft computing koji se danas razvija velikim koracima na područjima računanja percepcijom (*computing with perception*), računanja riječima (*computing with words*), računanja informacijom (*computing with information*), ali sada ne više na bazi ne-numeričkog tradicionalnog dihotomijskog računanja, nego na principu granulacije lingvističkih i logičkih varijabli unošenjem fuzzy operatora i ograničenja. To je postupak koji omogućava da se dizajnira atributivna mreža relacija ne samo u predikativnim i kategorijalnim slojevima, nego prije svega u atribucijskim i ne-analognim, disperzivnim, diferencijalnim, paralelno distribuiranim logičkim objektima koji se mogu imenovati bazama i čiji se članovi mogu precizirati po svojoj pripadnosti njima.

U svakom slučaju, rukopis *Fuzzy logika i baze podataka* autora Nedžada Dukića spada u sam vrh stručnih radova iz oblasti neklasične logike, odnosno fuzzy logike, koja je temelj konstrukcije i kontrole ekspertnih sistema. Njena dodatna vrijednost je da izvanredno uspješno komunicira sa didaskaličkim i dijakritičkim potrebama visokoškolskog obrazovanja i gotovo na elementaran način pruža instrukcije i objašnjenja univerzitetnoj populaciji i to ne samo u

procesu obrazovanja tehničke inteligencije, nego može imati isti uspjeh u društvenim i humanističkim znanostima koje moraju obučavati ljude ne samo za dihotomijsko mišljenje i crisp logiku, nego prije svega za mišljenje distinkcija i diferencija i traženje mekanih i probabilističkih rješenja u kontekstima donošenja odluka i rješavanja problema.

Zbog svega navedenog, čast mi je da mogu preporučiti Izdavačkom savjetu Univerziteta u Sarajevu ovaj rukopis za štampanje. On je, svakako, dobro došao u naš kulturni kapital kao značajan akademski prilog i u našu univerzitetsku praksu kao instrumentum izgrađivanja obrazovanih ljudi u vrijeme stvaranja društva zasnovanog na znanju.

Sarajevo, 15.09.2010.g.

Muhamed Filipović

**PLES MRTVACA OKO MOSTARA.
FILOZOFSKO-POLITIČKI ESEJ**

(Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti
i međunarodno pravo, 2012, str. 141)

**MILENIJSKI ZLOČIN I POLITIKE
KOMPROMITACIJE**

Knjiga “Ples mrtvaca oko Mostara. Filozofsko-politički eseji”, autora Muhameda Filipovića, objavljena u Sarajevu 2012. godine, je zbirka filozofsko-političkih eseja sa prevladavajućim elementima autobiografskih kazivanja. Akademik Muhamed Filipović je akter zbivanja u Hercegovini prije agresije na Bosnu i Hercegovinu, tokom agresije, a danas je nepotkupljivi svjedok agresivnog politikantstva koje se provodi oko statusa grada Mostara. To da je knjiga zbirka eseja, znači da su činjenice kojima se bavi ovisne od ontologije i epistemologije prvog lica, od morala onog ko o njima govori, od njegove percepcije i memorije, od njegovih filozofskih i političkih namjera. A onda i od njegove interpretacije tih činjenica, koja nije samo subjektivna nego inter-subjektivna, jer tek iz interpretacije može proizaći istina na vidjelo kao skup stanja stvari koja mogu biti i pozitivna i negativna. Istina nije gotova pozitivna stvar koja se nalazi u iskustvu, ali se može dobiti negaci-

jom negativnog stanja stvari. I mislim da je to ovdje na djelu. Ova knjiga na taj način postiže svoju istinosnu vrijednost. Naravno, svjesna interpretacija uključuje i monitoring kojeg pisac eseja mora imati u odnosu na samoga sebe. Unutarnji razlog nastanka ove knjige je (1) da osudi pogrešne politike i njihove predstavnike u Hercegovini, (2) da pruži argumentaciju za jedinstven grad Mostar (a ne za golo preživljavanje spašenih na jednoj obali Neretve) i za jedinstvenu državu Bosnu i Hercegovinu (a ne malo bošnjačko ostrvo na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine). Ako su i naše namjere takve, onda moramo prihvatiti i unutarnju argumentaciju ove knjige kao svoju. Jer sa Mostarom i oko Mostara, jednako kao sa Bosnom i Hercegovinom i oko Bosne i Hercegovine, ima raznih namjera i raznih igara. Razni Zombiji plešu po Bosni i po Hercegovini, produciraju Zombi-politiku i Zombi-kulturu tehnikama umrtvljivanja identiteta, stagnacijom morala i samosvijesti, političkim ukidanjem/obezvrjeđivanjem onoga što je još živo kod građana ove zemlje i stavljanjem pod kontrolu političkih i etno-nacionalnih Vudua i Gurua. Ima pri tome raznog bacanja luga u oči, posebno luga u duginim bojama.

Činjenice koje su u knjizi uzete u filozofsku ili političku percepciju i rekonstrukciju iz suvremene političke geografije Hercegovine, brutalne su po svom porijeklu, brutalne su po svojoj upotrebi, brutalne su po svom modelu kojeg uvode i konstruiraju. Na drugoj strani, ali istovremeno, neko želi Hercegovinu predstaviti kao Dizniled, kao Čarobni stolić koji se na desnoj obali Neretve prostro sam od sebe, a zemlja i sve na tom stoliću je natopljeno krvlju, omeđeno

zločinima, stradanjima i patnjama. Ova istovremenost suprotnosti, koje se ne ukidaju nego traju, uvijek je izraz velike logičke kontradikcije koja u realitetu stvara nepremostivi jaz.

Filozofsko-politički eseji Muhameda Filipovića dosta su mučna (profesor Filipović kaže “mračna”) re-deskripcija, jedna antropološka, kulturološka, mentalitetska i narativna indukcija velikog broja sekvenci: prostornih, vremenskih, fizičkih i čulnih, psiholoških i emotivnih, logičkih i kognitivnih iz kojih se jasno vidi primarni razlog, uzročno-posljedična implikacija koja se najprije integrirala u ideologijama kao jedna užasna politička namjera – simbolička ikonografija zločinstva, a onda se distribuirala u pojedinačnom i masovnom zločinu u jedan lanac nesreće. U ovoj knjizi su zločini i zločinci u Hercegovini precizno imenovani. Zna se da su to bili pripadnici HVO-a i dijelovi Hrvatske vojske, zna se da su mapu zločina iscrtali HDZ-ovci, a ovjerali je politički ideolozi tzv. HRHB koji su sada u Hagu. Precizno su imenovani i oni koji su na bošnjačkoj strani doprinijeli da se ti zločini realiziraju zbog korumpiranosti njihovog mišljenja, zbog pragmatizma, zbog neopreznosti i diletantizma njihovih partijskih i političkih vođa, zbog uključenosti u mrežu nebosanskih ili samo kriminalnih interesa. Zna se i ko je izvršio zločin nad hrvatskim civilima u Hercegovini. Kod akademika Muhameda Filipovića inače nema nepreciznih riječi, nema lingvističkih varijabli čija bi značenja trebalo granulirati i precizirati. U njegovim tekstovima nema bezimenog ili, kako kaže filozof Jean Baudrillard, “platonskog prepoznavanja dželata kao dželata jer to ne koristi žrtvama kao žrtvama!”

Akademik Muhamed Filipović nikada se nije umaknuo u stranu od poteškoća i proturječja koja je ideologija uvijek agresivno gurala u prvi plan ljudskih života, privatnih i javnih. Iz onoga što je pisao i što još piše vidi se da filozofija za njega nije bila niti *safe zone*, niti azil od privatnog ili javnog angažiranja, niti literatura u kojoj su drugi govorili u njegovo ime. Zato nikada ne piše, niti je kada pisao ezopovskim jezikom, nije koristio sfinge i metafore, nije samo plodno mislio na tragu drugih, nego uvijek autentično, beskompromisno, kao slobodan čovjek koji na licu mjesta ima šta da kaže, da ponudi rješenje ili da u gotovim rješenjima vidi nedostatnost koju treba demontirati i dekonstruirati.

Akademik Muhamed Filipović uvijek postupa kao čovjek koji zna da su rješenja temporalna, ovisna od trenutka, od ljudi, od njihovih reakcija, od individualne i kolektivne semantičke historije, od interpersonalne komunikacije i intersubjektivne interpretacije. Stoga akademik Muhamed Filipović nije nikada bio mislilac ili govornik sa distance, iz sjenke, iz hladovine, iz podruma, iz zbjega, iz emigracije, ispod jorgana, sa kauča, iz dijaspore. Sve te lokacije, sve te busije za njega ne postoje, jer su to periferije sa kojih dolaze zavjerenici koji se u njima skrivaju u šutnji ili u tuđim riječima, jer je jedino prirodno mjesto njegovog opstanka uvijek bio sâm centar, epicentar događanja ljudskog racionalnog nemira.

Eto, taj *racionalni nemir* vrši redeskripciju sudbinski datih stanja u glavama ljudi i povijesnih devijacija činjenica, koji vrši racionalizaciju naše pameti u odnosu na brutalnu stvarnost, uporno traži da od te stvarnosti ne bježimo nego da je shvatimo i

da je promijenimo. Taj racionalni nemir jeste sâm Muhamed Filipović, filozof iz Bosne, koji putuje od Novog Pazara do Novog Mostara sa istom energijom epskog bošnjačkog junaka koji istražuje zločine i njihove uzroke i njihove počinitelje da bi sastavio križaljku u kojoj sudjeluju sva slova jezika zločina. To su prostori koje Muhamed Filipović godinama okupira da bi na njima stavio u pogon ljudsko mišljenje.

Uprkos tome što su činjenice na koje se knjiga odnosi brutalne, i što je interpretacija takvih činjenica uvijek mučna, ova knjiga ipak nije osuda jednog naroda da je genocidan narod, niti jedne vjerske institucije da je genocidna institucija. Ona više pokazuje da ideje o integralnom hrvatstvu, ideje o integralnom srpstvu ili ideje o transnacionalnom bošnjaštvu vode ka realno dezintegriranoj Bosni i Hercegovini, što je zapravo kamen temeljac, platforma, instrument, primarni uzrok zla za ovaj prostor i ljude, dolazile one od pojedinca, od partije, od etničke i nacionalne elite ili od vjerske elite.

Ali, ima nešto u ovoj knjizi zbog čega sam došao ovdje da o njoj govorim, nešto što je moja opcija, nešto što sam ja sam iz Filipovićevog racionalnog nemira apsorbirao i što želim pročitati.

“Svi ovi nalazi ukazuju na činjenicu da je za Bosnu i Hercegovinu i sada i u buduće, kao što je to bilo i u prošlosti, najvažnije i da je najznačajniji element i uvjet njenog održanja i jačanja, sadržan u pouci koja proizilazi iz cijele naše historije i iz najbolje naše političke tradicije, a koja je nedvojbeni zaključak svih razmišljanja o očuvanju Bosne i Hercegovine kao teritorije i države, zapravo,

da je za Bosnu i Hercegovinu jedini spas u pronalazaženju i dosljednom provođenju zajedničke bosanske politike, koja će biti dovoljno široka za sve koji žive u ovoj zemlji, koja će omogućiti podjednak razvoj svima, uz uvijet očuvanja svega onog što je bitno za održavanje i podjednako unapređivanje i cjeline i njenih dijelova. Današnja bošnjačka politika morala bi, nakon svega što se muslimanima dogodilo, znati da je jedina uzdanica za njih opstanak države Bosne i Hercegovine i njen demokratski razvoj, a da je taj opstanak usko povezan sa dosadanjom primjenom modela tripartizma, odnosno specifičnog bosanskog političkog, kulturnog i svakog drugog multilateralizma, kako kao temeljnog kriterija i osnove formiranja vlasti na svim nivoima i djelovanja svih institucija u cijeloj zemlji, svugdje gdje je bitno funkcioniranje bosansko-hercegovačke države i institucija koje su vezane za opće interese svih, ali i onih koje utječu na interese posebnih elemenata te cjeline. U tom kontekstu je svako insistiranje na "svojim" posebnim interesima i zbog toga narušavanje uspostavljanja društveno-političkih cjelina, koje ne podrazumijevaju ravnopravan položaj i ulogu svih naroda i pravo njihovog učešća i zastupljenosti u svim institucijama i bez obzira jesu li one institucije općeg ili nekog posebnog karaktera i značaja, reakcionarno i ne osigurava ni bosanske ni njihove posebne nacionalne interese... Poštovanje ovih načela sadrži osnovne pretpostavke svake normalne i logične, a potom i uspješne politike u Bosni i Hercegovini i od nje se ne smije odstupati ni pod kakvim uvjetima, a osobito se one ne smiju previđati i zaobilaziti tako da se o njima demagoški i u njeno ime govori, a djeluje protiv njenih načela." (Filipović, 2012, 131-132)

Moguće je na ovom mjestu postaviti pitanje: ko su ljudi u Hercegovini i u Bosni koji mogu raditi na ovom programu koji je ispisan na ovoj stranici koju sam pročitao? Onda kada se ispišu sve knjige o svim ratnim zločinima, kada se izvrše sve interpretacije svih brutalnih činjenica? Trebalo bi o tome napisati knjigu, ali za to bi trebalo pogledati u *historiju budućnosti*, u skup konsekvenci koje mogu uslijediti iz ovakvog stanja, iz percepcije i interpretacije, iz memorije ovakvog stanja. Ne treba pledirati za su-život, jer su-život je za životinje koje su na prirodan način vrstama odijeljene i prirodno zauzimaju različite prostore; ja govorim o životu ljudi, o normalnom životu jednog nedjeljivog roda ljudskih bića.

Na sreću, ima Hrvata u Bosni i Hercegovini i ima Srba u Bosni i Hercegovini koji su i tokom agresije pokazali svojim držanjem da nisu bili tada, a niti sada za Tuđmanovu i Karadžićevu, odnosno i HDZ-ovsku i SDS-ovsku zločinačku politiku prema Bosni i Hercegovini i Bošnjacima. Neki od njih su bili članovi ratnog Predsjedništva Bosne i Hercegovine i njih su samo zločinci nazivali “Alijinim Hrvatima” i “Alijinim Srbima”. Bilo je takvih i u komunizmu (u komunizmu je bilo svakakvih, ali se ni u komunizmu nisu samo Bošnjaci borili za Republiku Bosnu i Hercegovinu). Ima i Bosanaca i Hercegovaca u bošnjačkom korpusu koji nisu promijenili svoje uvjerenje da je Bosna i Hercegovina, a ne mala bošnjačka državnica na Balkanu, zapravo ona država koja nam treba svima skupa. To se može pronaći u ovoj knjizi.

“Nisu, naravno, svi Hrvati postupali tako, tj. nisu se ponašali u skladu sa Tuđmanovom antibošnjačkom i uopće nemoralnom antibosanskom i antimuslimanskom politikom nagodbe sa srpskim nacionalizmom, a iza leđa Bošnjaka muslimana i protiv interesa Bosne i Hercegovine, što dokazuje ne samo politička sudbina tadašnjeg predsjednika HDZ-a Bosne i Hercegovine Stjepana Ključića, nego i mnogo jasnije sudbina svih onih bosanskih Hrvata, koji su podržavali bosansku politiku i Bosnu i Hercegovinu kao državu, a koji su bili progonjeni i nemilosrdno likvidirani u zasjedama i drugim vidovima likvidacija izvršenih po uzorima likvidatorske policijske, terorističke logike Tuđmana, Šuška i njegovih izvršilaca, kakvi su bili Mladen Naletilić-Tuta i slični profesionalni teroristi i ubojice.” (Filipović, 2012, 90)

Ipak, krici koji dolaze iz bošnjačke historiografije, iz memorijalnih centara, iz autobiografskih kazivanja, iz filozofske i političke esejistike, iz masovnih grobnica, mogu i moraju biti permanentno upozorenje, ne samo za Bošnjake, nego i za duge narode, da politički i ideološki zatrovani ljudi uvijek mogu ljudima napraviti zlo na intencionalan način, da upravo u zločinu postoji vječno vraćanje jedne i iste ljudske prirode, dok su dobra djela rijetka i slučajna pojava, da opasnost nije prošla niti da je opasnost prestala na ovim prostorima, da je opasnost po život i ljudsko dostojanstvo trajni a ne temporalni čovjekov kontekst. Historija se ponavlja jer se ljudska priroda ne mijenja!

Ne postoji bosanski Bošnjak u svijetu od Muhameda Filipovića, a moguća je konverzija ove sintagme: ne postoji ni bošnjačkiji Bosanac od Muhameda

Filipovića. Zato je Bosna i Hercegovina u fokusu ove knjige, a ne neka mala bošnjačka državica-entitet na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine. Beskrajno me raduje to da još uvijek nalazim u knjigama profesora Muhameda Filipovića jedinstvenu i cjelovitu Bosnu i Hercegovinu kao čvrstu ljudsku i političku opciju, bez obzira na mučninu koja se iz dana u dan povećava stalnim umanjivanjem mogućnosti za realizaciju ove političke i društvene ontologije.

Jer, svesti stanje u Bosni ili u Hercegovini samo na interpretaciju realiteta ili historijskih brutalnosti znači oduzeti Bošnjacima, i ne samo njima, nego i Srbima i Hrvatima i drugim narodima, horizont moguće države Bosne i Hercegovine. Ipak, postoji opravdan strah kod građana ove zemlje da su se sada neki Bošnjaci počeli boriti za malu bošnjačku državicu u Bosni i Hercegovini kako bi na taj način pokazali ko je najbošnjačkiji Bošnjak u dezintegriranoj Bosni i Hercegovini.

Knjiga koja je pred nama govori ko je napravio šta u Hercegovini, ko je mislio šta i kako napraviti pa nije stigao, ko misli da napravi šta pa samo čeka da mu dođe *hora*, i tu se ne misli samo na Hrvate ili samo na Srbe, nego i na Bošnjake. Međutim, ja mislim da je ovoj zemlji i ovom narodu dosta privremeno zauzetih teritorija na tlu Republike Bosne i Hercegovine i dosta zločinačkih tehnologija kojim se to realizira. Jedna od tih tehnologija je Zombi-politika i Zombi-kultura koja stvara ravnodušnu prazninu i paralizira sve građanske reakcije. Mobilnost aktivnog identiteta, sa semantičkom i moralnom historijom, sa relacijom prema drugom i drugačijem u istom rodu bića, odbrana je od Zombi-politike i Zombi-

kulture, od mrtvila koje se intencionalno producira kako bi se hipnotiziralo građane ove države etnonacionalnim frekvencijama koje, zapravo, samo vrše eholokaciju umrtvljenih duša u svojim gubernijama. Dakle, usred opasnosti, životne opasnosti koju ljudi proizvode za ljude, treba držati otvorenom mogućnost za svakog čovjeka da postane bolji, za svaki narod da se politički konstituiraju na human i funkcionalan način, za svaku državu da se izgradi kroz institucije. A to, bez katarze, nije moguće. Ova knjiga je prilog tome.

Sarajevo, 15.05.2012.g

Ivo Komšić

SOCIJALNA MOĆ UMA: UVOD U TEORIJU SOCIJALNE PULSACIJE

(Sarajevo: Svjetlost, 2012, str. 224)

ILUMINACIJA DRUŠTVENE ONTOLOGIJE

Nova knjiga Ive Komšića *Socijalna moć uma: uvod u teoriju socijalne pulsacije*, objavljena u Sarajevu 2012. godine, na nov način govori o *socijalnom organonu*, o tome šta su (sve) instrumenti u konstrukciji društvene ontologije i šta su (sve) instrumenti u konstrukciji političke ontologije. Knjiga ujedinjuje ono što su društvene znanosti, koje traže odgovore na pitanja o prirodi ljudskog djelovanja u društvenom životu, s onim što je sociologija, koja treba da se bavi modernim društvom. Knjiga izgleda kao jedna višeslojna kompresa unutar koje su se ustanovile konekcije između naoko različitih blokova kognicija, sadržaja, formi, vokabulara, metoda, ali ona je kao takva - kao nova forma sinergijske iluminacije činjenica kroz filozofsku, sociološku, politološku, analitičku literaturu s iskustvom koje je tražično - zapravo prilog jednoj novoj teoriji (socijalnog) viđenja, da upotrijebim naslov jednog važnog Berklijevog djela, prilog jednoj novoj socijalnoj percepciji koja ne polazi od pojma Svijeta, nego od osviještenosti stvarnosti u živom iskustvu.

Knjiga je koncipirana neortodoksno: iz nje se vidi kroz koje sve slojeve svijesti iskustva gleda Ivo Komšić na stanja stvari i činjenice društvenog svijeta, kako i zbog čega neke od tih činjenica jednostavno nemaju prava na povlaštenu ontologiju, odnosno nemaju prava da budu sublimirane ili konceptualizirane uopšte u nekoj teoriji i da moraju biti pokazane kakve jesu. Definicije sublimiraju jer idu za idealnom logičkom konstrukcijom sinonimnog identiteta; karakterizacije se moraju nositi sa atributivnim silama homonimije, heterologije, sa grubim crtama iskustva, sa kontigencijom u polju djelovanja socijalnih sila. Ovdje se radi o tome da se procesi realnog života trebaju iluminirati a njihov jezik i značenja pokazati u njihovoj logičkoj strukturi i pragmatičkim kontekstima. Stoga je ova knjiga bliska analitičkoj filozofiji društvenih znanosti, jer jezik konstituira društvene i psihološke fenomene, a sposoban je i da ih dekonstruira i pokaže kao epizode i sekvence uzročno-posljedičnih implikacija.

Nakon takvog iskustva koje mi imamo u ovoj zemlji, - a znanje o tom iskustvu je ovdje demonstrirano u nekoliko vokabulara kroz koje je to iskustvo provedeno, - gotovo je nemoguće da humanističke i društvene nauke ili umjetnost iščeznu, da se ugase, da se pragmatiziraju, jer one se ne mogu distancirati od tog iskustva čak i ako se realizira poziv na zaborav i oprost na individualnom i kolektivnom planu. Jer ljudska suština je predmet ovih znanosti, a ljudsko biće se pokazuje kao nepresušni resurs zla, dok su dobra djela slučajna i pojedinačna. Zapravo Ivo Komšić, kao univerzitetski profesor, posjeduje zaista licencu za dovođenje društvene teorije i sociologije u filozofsko energetske stanje, u filozofski

vokabular, i obratno. Anthony Giddens kaže: “Društvene znanosti su izgubljene ako nisu direktno povezane sa filozofskim problemima preko onoga ko ih prakticira.” Za Giddensa, a očito i za Ivu Komšića, važi zahtjev da “društvene znanosti moraju biti prihvatljive / osjetljive za filozofske teme”.

Moglo bi se tvrditi da je Ivo Komšić konceptualni sociolog sa realnim argumentima u rukama, neortodokсни sociolog i filozof sa dokumentima, primjerima, studijom slučaja, a moglo bi se Giddensovim terminima reći i da je strukturalni sociolog, koji u ovoj knjizi pravi mrežu strukturalnih ograničenja (strukturalnih principa) društvene ontologije i proteže je do neposrednog ljudskog iskustva kako bi odgovorio na pitanje višedimenzionalne socijalne intencionalnosti čije su posljedice vidljive u milenijskom zločinu napravljenom usred Evrope. Taj zločin treba iluminirati u društvenim i humanističkim znanostima, a ne sublimirati u sociološkim teorijama.

Neka mi bude dopušteno da uzmem jednu novu paradigmu iz drugih znanosti i da kažem da je ova knjiga na tragu jedne socijalne string teorije, jedan sociološki model ili (social) *Unified Theory of Everything*, jedan model koji pokazuje da društveni svijet nema samo tri dimenzije vremena u kojem se društveni fenomeni pojavljuju i iščezavaju, nego da se u jednoj vremenskoj sekvenci ili epizodi otkrivaju nove i nove dimenzije društveno-politički, a ne matematički mogućeg svijeta. Jer konsekvence ranijih djelovanja ljudskog bića u društvenom kontekstu (a i u prirodnom) nikada ne iščezavaju trajno, nego manje ili više pulsiraju / osciliraju - do trenutka dok se rekurzivna ljudska praksa, za koju se mislilo da je iščezla, ne realizira ponovo i u njoj stare konsekvence

ne postanu novi uzroci. Zato je potrebno u račun toga šta su dimenzije prostora i vremena jedne društvene ontologije - jedne epohe - uzimati i te pulsirajuće vrijeme i prostor koji su izvan percepcije suvremenosti, a vrlo realno postoje kao skrivene dimenzije ili kao mogući uzroci ponavljanja djelovanja. Ivo Komšić zapravo pokazuje da društveni fenomeni nisu rigidne tačke u društvenoj ontologiji, nego da su mreže identitetskih akcija i reakcija koje su interaktivne, dodirljive, koje pulsiraju između principijelnih struktura-cija i svijeta životnog iskustva.

Ako se pogleda iz filozofskog ugla (vokabulara) ove knjige, onda bi se moglo reći da sloboda racionalnog djelovanja ili teorija o *racionalitetu u akciji* nije i ne može biti odvojena od socijalnog i etičkog ekvilibrija koji se pokušava pronaći u suvremenim društvenim naukama. A tu smo odmah blizu onoga što je Amartya Sen postavio kao socijalni organon: sloboda kao cilj i sloboda kao instrument. Kad se tako govori o slobodi onda to može izgledati kao lijepa fraza, ali kada se sintagma prevede u termine studije slučaja o kojem se u ovoj knjizi radi, onda je jasnije ako se kaže: genocid i etničko čišćenje su instrument, ali isto tako i cilj etno-nacionalnih frustracija, zapravo instrument i cilj najcrnjeg fašizma čija je semantika bila struktuirana u iskazima mržnje, u teorijama opravdavanja zločina, upotrebe sile, u para-institucionalnim deklaracijama, u karakterima ključnih ljudi, u kolektivnom nagovoru na zločinstvo i njegovom današnjem opravdavanju.

Iskustvo, - i to bosanskohercegovačko iskustvo - je temelj ove knjige; ono što je u njoj teorijsko pozvano je ovdje u pomoć da bi se objasnila intencionalnost ljudskog djelovanja koje nije samo fizičko / praktičko,

nego verbalno i socijalno. Socijalna fenomenologija duha ovdje ne završava u apsolutnom znanju koje je strukturirano istovremenim kretanjem / razvojem bića i svijesti, nego ide dalje preko ili ispod ove analogije biće-svijest prema biću koje djeluje intencionalno i svijesti koja zna ili ne zna etičke i političke konsekvence toga djelovanja u realnom prostoru i vremenu, svijesti koja uvažava ili ne uvažava sisteme vrijednosti. A upravo iskustvo pokazuje da se te dvije stvari (svijest i djelovanje bića) u realnom prostoru i vremenu ne mapiraju nužno, nego da se češće mimoilaze ili da su čak u kontradikciji koja proizvodi smrt za sebe i smrt za drugog. U tome je razlika između sretnog završetka u apsolutnom znanju Hegelove *Fenomenologije duha* i nesretne rekurzivnosti socijalne fenomenologije duha.

Ne treba smetnuti s uma da je ova knjiga napisana i objavljena u vrijeme u kojem zločin još traje, danas, sada, ovdje, u vrijeme u kojem se opravdavaju uzroci zločinstva i konzerviraju konsekvence da budu uzroci novih zločina u vrijeme koje tek dolazi. Opravdavanje i negiranje zločina je isto tako zločin sam po sebi. Zato stvarno treba učiti iz ove knjige, jer ona iskustvo ne sublimira u nekoj teoriji ili u nekom skupu ispraznih socioloških definicija, nego nas kao iluminat privikava na jednu filozofiju otvorenih očiju, na jednu svjesnu percepciju budućnosti koja polazi iz naše egzistencijalne osviješćenosti. To je zadatak socijalne iluminacije. U tom smislu knjiga Ive Komšića je i sama jedan *socijalni organon*.

Sarajevo, 15.06.2013.g.

Muhamed Filipović

**KRAJ BOŠNJAČKIH ILUZIJA.
RASPRAVA O UZROCIMA PORAZA
BOŠNJAČKE POLITIKE I
ODGOVORNOSTI ZA NJIH**

(Sarajevo: Nova knjiga, 2014, str. 320)

MAPA ZABLUDA BOŠNJAČKE POLITIKE

Knjiga *Kraj bošnjačkih iluzija. Rasprava o uzrocima poraza bošnjačke politike i odgovornosti za njih*, Sarajevo, 2014, autora akademika Muhameda Filipovića daje vrlo značajnu i neophodnu redeskripciju činjenica, stanja stvari i procesa u modernoj političkoj i društvenoj ontologiji Bosne i Hercegovine kao načina da se sve sekvence (vremenske, prostorne, socijalne, psihološke, političke, ideološke, historijske) jedne političke i društvene indukcije reinterpetiraju i tako dovedu do objašnjenja uzroka, primarnih i sekundarnih razloga, za refleksno i intencionalno djelovanje aktera političkog života u BiH.

U knjizi autor pozicionira sebe kao svjedoka koji je u političkom i društvenom životu Bosne i Hercegovine aktivan 70 godina, a stavlja u fokus period od zadnjih 30 godina da ga anlizira i izloži kao dinamičan i vrlo zgusnut odnos između naroda i nacija, političkih partija i njihovih vođa, pojedinaca i posljedica

njihovog djelovanja na narode, nacije i političke partije, i sve to skupa, sve te historijske, socijalne, psihološke konstrukte posmatra i procijeni sa stanovišta etičkih principa, moralnih vrijednosti i političkih posljedica koje to djelovanje proizvodi u Bosni i Hercegovini. Koristeći se sredstvima historiografije i društvene fenomenologije autor činjenice, stanja stvari, procese i relacije nastale u konstrukciji i dekonstrukciji političke i društvene ontologije u BiH vraća natrag na samu stvar, na logiku same stvari, na njenu suštinu preko koje su onda ti procesi na prirodan način povezani sa globalnim procesima u svijetu i univerzalnim vrijednostima duhovnog i materijalnog života. Zbog toga autor o Bosni i Hercegovini i stoljetnim političkim i društvenim procesima u njoj ne donosi nikavu parcijalnu teoriju istine lokalnog važenja i parohijalnog značaja, nego ih sagledava kao dio političke i društvene ontologije Evrope i svijeta. A logiku koju imaju u sebi stvari i procesi, kao svoju suštinu, autor zastupa konzistentno i kontinuirano od početka svog političkog djelovanja.

Radi se o jednom periodu bifurkacije komunističkog i nacionalnog, odnosno nacionalnog i nacionalističkog političkog organiziranja i činjenica koje je ta bifurkacija i to organiziranje u Bosni i Hercegovini proizvodilo i još ih proizvodi. U knjizi je izložena jedna kratka povijest problema i opstrukcija povezanih sa pitanjem priznavanja nacionalnog identiteta Bošnjaka i državnosti Bosne i Hercegovine u različitim vremenima, koje se vještački drži stalno otvoreno i stalno na nečijem stolu, ili, kako kaže autor, stalno “u stanju državne i političke nedovršenosti” kao permanentno držanje jedne zemlje i jednog naroda u

stanju vještački izazvane kome, bez nade u ozdravljenje i regeneraciju.

Kao profesor filozofije i intelektualac koji djeluje u svome prostoru i svome vremenu, akademik Filipović povezuje ta pitanja sa prostorom i vremenom i temeljnim idejama prosvjetiteljstva i moderne koja ontologiju historije izvodi iz ideje filozofije historije kod Hegela, kao mogućnost i potrebu konstitucije historijskih činjenica iz kretanja i razvoja historijskog duha i historijskog uma, zasnivanja slobode i svrhovitosti ljudskog bivstvovanja zadate u ideji umnosti, u ideji religioznosti, u ideji državotvornosti, u ideji nacionalnog konstituiranja i u ideji ljudskih prava i sloboda. Kada se, međutim, historijski procesi u Bosni i Hercegovini stave na mapu historijskih procesa svjetskog duha koju su u fenomenologiji historije iscertali prosvjetiteljstvo i moderna u djelima svjetski značajnih filozofa i sociologa, onda je lako ustanoviti da su sve te humanističke ideje i koncepti koji su se realizirali u kulturnom i političkom svijetu evropskih zemalja zaobišli Bosnu i Hercegovinu zbog djelovanja antihumanističkih i antibosanskih političkih i ideoloških projekata i nasilja nad njenim teritorijem i stanovništvom. Objašnjenje zbog čega se to desilo ne leži samo u činjenici da Bosna i Hercegovina ima puno neprijatelja i protivnika njenog samostalnog postojanja, nego i u činjenici da su politički predstavnici naroda koji žive u BiH, koji su djelovali na ahistorijskim matricama, na etnonacionalnim i religijskim matricama, unakazili i svjetsku povijest i povijest Bosne i Hercegovine.

Razumjeti Bosnu i Hercegovinu znači razumjeti koncept višenacionalne države; razumjeti koncept

višenacionalne države znači razumjeti institucije koje omogućavaju produkciju institucionalnih činjenica koje svakoj naciji osiguravaju jednakopravnost u političkom, vjerskom, kulturnom, ekonomskom i obrazovnom pogledu. Ali ta matrica univerzalnih vrijednosti i globalnih izomorfizama uvlači Bošnjake iz Bosne i Hercegovine ne samo u pozitivna kretanje svjetskog duha i duhovnosti, nego i u vrtlog onoga što je njegova apsolutna negacija. Mnogi znakovi ukazuju na mogućnost da bi Bošnjaci, kao narod koji je usred Evrope doživio genocid i milenijski zločin nad njim, logikom stvari i procesa koji se upravo sada dešavaju u toj istoj Evropi i svijetu, mogao ponovo biti žrtva u novom holokaustu koji se očigledno priprema u Evropi: sa otvaranjem "islamskog pitanja" koje je analogno "jevrejskom pitanju" pokrenutom početkom prošlog stoljeća, sa donošenjem zakona protiv islamskog načina života i kulture koje je analogno donošenju zakona protiv Jevreja u Evropi pred II svjetski rat, sa satanizacijom muslimana od satanskih stihova do satanskog predstavljanja islamskih ličnosti u knjigama, na plakatima, u medijima Zapada, koji su analogni satanizaciji Jevreja neposredno pred realizaciju holokausta, sa javnim spaljivanjem Kur'ana u Evropi i Americi koje je analogno spaljivanju jevrejskih svetih knjiga, sa izvedenim genocidom nad bosanskim muslimanima, etničkim čišćenjem i koncentracijskim logorima usred moderne Evrope, sa jačanjem desničarskih partija koje žele očistiti Evropu od stranaca sa Istoka, sa proglašavanjem islama terorističkom vjerom, sa tolerancijom prema jačanju neonacističkih pokreta i političkih partija u Evropi. To su sve znaci novog holokausta u

Evropi i ne treba biti ni paranoičan ni prepametan da se to vidi. Treba samo rekonstruirati evropsku mapu puta holokausta nad Jevrejima i vidjeti ko je sada "na redu" da ide tim putem.

Akademik Filipović u dvanaest glava izlaže mapu puta koju su za Bosnu i Hercegovinu, za svakog ko tu zemlju i državu treba kao domovinu i kao političku zajednicu i državnu konstrukciju, i za njega osobno kao čovjeka, kao političkog i javnog djelatnika, pokreti, partije i politički predstavnici, a naročito vođe i očevi nacije pozivajući se na vjerske i etničke hiperidentitete, konstruirali pogrešnim metodama i tehnikama prozvođenja iluzija i obmana, a da nikada nisu shvatili nijedan princip koji tu mapu prethodno konstituira kao državotvornu, kao jednakopravnu, kao trajnu i nužnu osnovu materijalnog i duhovnog života svih njenih naroda i svih njenih građana.

U fokusu autora su pogrešni, apsurdni i štetni politički stavovi bošnjačkih političkih partija i njihovih lidera, njihovi štetni planovi, njihovo neznanje, nerazumijevanje, personalni karakteri i pogrešne ljudske reakcije na kontekst koji je prozvela bifurkacija komunističkog i nacionalnog, vjerskog i sekularnog, nacionalnog i nacionalističkog, koji su uz asistenciju otvorenih neprijatelja BiH i njenih naroda doveli do pakla kojeg sada imamo. O tim politikama i o njihovim zastupnicima autor izriče svoj stav i svoje držanje tokom procesa koji su trajali i koji još traju u BiH. Sa stanovišta činjenica, onih koje su postale opšta mjesta i onih koje je on već ranije u drugim tekstovima učinio poznatim i dostupnim, ova knjiga ne donosi atraktivne ni ekskluzivne novosti. Ono što je značajno jeste jasna i utemeljena iluminacija ilu-

zija (zabluda) bošnjačke politike i političara, koje su nažalost postale i iluzije Bošnjaka. Stoga ova knjiga može doprinijeti skidanju tog vela iluzija ako se bude čitala i analizirala u bošnjačkim krugovima bez mržnje prema autoru koji se, po ko zna koji put, usudio da ih javno izloži.

Dragocjeno u ovoj knjizi je to što pokazuje da je uvijek postojalo, i od strane autora javno zastupano, ono što je kontrapunkt iluzijama: svaka iluzija (zabluda) na kojoj je bošnjačka politika utemeljila svoje djelovanje ima opciju koja je poništava u logici stvari i koja je trebala biti shvaćena, koja je trebala biti realizirana, a bila je izigrana, ili odbačena, ili skrivena od strane centara političke moći ili od strane pojedinaca. To znači da je sve moglo biti drugačije, za Bosnu i Hercegovinu i za nas same, da su se uvažavali ljudi koji znaju misliti, koji znaju politički formulirati individualne i kolektivne potrebe naroda i nacije. U jednom smislu se današnje stanje u Bosni i Hercegovini može označiti kao posljedica dugotrajnog djelovanja politički nekompetentnih ljudi, politički neiskusnih i nepromišljenih ljudi i neznalica koji nikada nisu otišli dalje ili od svog ličnog interesa ili od interesa jedne male grupe koja se instalirala kao predstavnik čitavih naroda i same nacije.

Knjiga koju je napisao akademik Muhamed Filipović pod nazivom *Kraj bošnjačkih iluzija. Rasprava o uzrocima poraza bošnjačke politike i odgovornosti za njih* na drastičan način svjedoči o kontradikcijama koje stoje između principa umnosti i iskustva u bošnjačkoj politici. Sve što je um nalagao da se učini, svjesno nije bilo prihvaćeno, sve što je trebalo da se učini, bilo je odbačeno i dekonstruirano. Sadašnje

stanje u Bosni i Hercegovini označava bezumlje za koje nisu krivi (samo) Bošnjaci, bošnjački političari i kaže se da tamo gdje logika prestaje počinje Bosna i Hercegovina. Mada to ljudima ne izgleda tako jer imaju nereflektirano političko iskustvo, navodno zdravog razuma, zbog kojeg se čini da sve o svemu neposredno znaju, da sve što se desilo treba da bude prihvaćeno, da ono što je loše treba da bude zaboravljeno. To samo znači da bismo sve isto uradili, sve ponovili isto ako bi došlo do toga da se isti ljudi ponovo pitaju kod donošenja odluka i rješavanja problema u BiH. S druge strane, akademik Muhamed Filipović nikada nije govorio drugačije o odnosu države, vjere, nacije nego što je ovdje, u ovoj knjizi, napisao. Njegov problem i jeste što je konzistentan od početka do kraja u mišljenju koje je određeno onim što je bitno, a tu je odmah pod sumnjom da nije moguće biti konzistentan u nekonzistentnom kontekstu, u kontekstu kakav je politički u kojem iskazi, namjere, akcije mogu biti u isto vrijeme istiniti i neistiniti, dobri i loši, ispravni i neispravni. Akademik Filipović ovdje svjedoči o svom djelovanju u jednom takvom kontekstu, u političkom kontekstu, koji jeste lokalni, ali ima sve crte globalnih zahvata u političkoj ontologiji i u društvenoj ontologiji. On govori o svojoj ulozi na sceni na kojoj su i drugi ljudi nositelji nekih uloga.

U knjizi *Kraj bošnjačkih iluzija. Rasprava o uzrocima poraza bošnjačke politike i odgovornosti za njih* akademik Muhamed Filipović nije naveo neku formalnu listu bošnjačkih iluzija (zabluda), ali se ona može sastaviti iz rekonstrukcije poglavlja koje knjiga sadrži, odnosno iz rekonstrukcije zabluda koje proži-

maju bošnjačku politiku i u kojima su zarobljeni njeni akteri. Postoje iluzije koje nam omogućavaju da savladamo stvarnost jer joj pridajemo smisao kojeg inače nema, naročito kroz umjetnost i književnost, kroz filozofiju koja postulira Lijepo, Dobro, Pravedno kao vječne oblike (idea) onoga što je Istinito. Ali iluzije u političkom djelovanju koje nije u stanju da slijedi logiku stvari i procesa, koje nije u stanju da poveže ideju sa iskustvom, formu sa sadržajem, ciljeve sa uzrocima, zapravo jesu zablude, *idoli* koji naseļjavaju duše neobrazovanih, nereflektiranih i nekompetentnih političkih aktera koji svoju volju za život transformiraju uvijek u volju za moć ili u nihilizam i negaciju kao volju za smrt.

Jedna od iluzija bošnjačke politike potiče iz vremena nastanka temeljne političke bifurkacije u BiH, a odnosi se na suradnju i pomoć koju su srpski nacionalisti, predvođeni Dobricom Ćosićem, u ime ljudskih prava, pružili grupi imenovanoj "Mladi Muslimani". Time su samo pripadnici mladomuslimanskog pokreta dobili podršku od srpskih nacionalista u komunističkim redovima da se okrenu protiv muslimanskih komunista u BiH, kao najvećih neprijatelja islama.

Dakle, iluzija da će jedna, ka islamskoj tradiciji i panislamskoj organizaciji, orijentirana grupa u Bošnjaka muslimana u suradnji sa velikosrpskim nacionalistima, u zajedničkom poslu rušenja komunističkog poretka, ostvariti nacionalna i ljudska prava, donijela je u BiH samo stvaranje tri međusobno isključive nacionalne partije koje su pokrenule rat u BiH. To ih je onda automatski odredilo kao nacionalističke partije koje su se sve više profilirale kroz vjersku i etnonacionalnu homogenizaciju.

Iluzija bošnjačke politike je da se bošnjaštvo, reducirano na Bošnjake muslimane, može zastupati i realizirati ekskluzivno preko vjere (islama) ili preko etnonacionalne izolacije, a ne preko države i državnih institucija. To je protiv logike, razuma, teorije države i prava, protiv historijskog znanja. A to je bošnjačka politika forsirala i još uvijek pokušava realizirati, puštajući u promet čak i koncept vjerske države i šerijatskog prava.

Sljedeća po rangu dubine, ali derivirana iz prethodne, jeste iluzija da zavjereništvo ili uzajamna prisnost članova zavjereničke grupe, čak i one koja je bila evidentno diskriminirana u prethodnom režimu, može svojim specifičnim metodama djelovanja da funkcionira u slobodnom društvu kao supstrat javnog diskursa i političkog organiziranja. I na svjetlu dana zavjerenici se uvijek grupišu psihološki i mentalitetno i zatvaraju u netransparentnu jezgru u kojoj se tajno i autistično donose odluke i nameću rješenja.

Iluzija bošnjačke politike je da Bošnjaci, odnosno muslimani, u historiju mogu ili trebaju da uđu i postanu historijski subjekt samo onda kada naprave malu reduciranu i izoliranu muslimansku državicu koju će dobiti trgovanjem prostorom i pristajanjem na pretenzije zemalja u okruženju. Stvarati ekskluzivnu bošnjačku nacionalnu doktrinu kao odgovor na hrvatsku i srpsku nacionalnu doktrinu, apsolutno vodi u disoluciju Bosne i Hercegovine.

Iluzija bošnjačke politike je da se život i institucije muslimana Bošnjaka u BiH trebaju osloniti na garancije neke jake muslimanske zemlje ili da se treba finansirati kapitalom nekih bogatih arapskih zemalja, umjesto na vlastite potencijale i rad ljudi i

suradnju između naroda sa kojim dnevno dijeli teritorij i kulturu. Zato se danas kultura Bošnjaka na svakom ćošku dokapitalizira kulturom dalekih arapskih zemalja čija je namjena islamizacija bh. muslimana, kao neka vrsta vjerske dokvalifikacije i cjeloživotnog vjerskog učenja.

Iluzija bošnjačke politike je da se jedinstvena i samostalna država Bosna i Hercegovina može očuvati bez stvaranja politike probosanskog fronta kod svih naroda koji žive u njoj; nažalost danas se još snažnije od strane bošnjačkih političara zagovara redukcija na vjersko jedinstvo i etničku homogenizaciju, a Bosanci i bosanstvo se izjednačavaju sa komunizmom i komunističkim idejama bratstva i jedinstva naroda.

Međutim, ono što um čovjeku nalaže, ukoliko ga ovaj ima, najčešće se ne slaže sa onim što mu prilike nude kada djeluje u svojoj okolini; ono što bi čovjek trebao da čini onda kada donosi odluke i traži rješenja problema, uvijek je daleko od iskustva na koje se oslanja. Zbog toga je čovjek sklon iluzijama koje trebaju da suspdstituiraju stvarnost. Tako je i u politici: politika uvijek cilja na to da u svom programu stvori iluziju kako upravo djeluje po principu trebanja, logičnosti i umnosti, a stvarne poteze vuče po principu parcijalnog iskustva, vremena i prostora i kauzalnih veza u koje je zarobljena. Zbog čega se to dešava? Da li je to normalno da um ide jednim putem, a da se ljudsko djelovanje odvija i realizira drugim putem i drugim sredstvima koja ne uključuju u sebe umnost? To je u politici normalno jer politika uvijek uzima samu sebe za epistemologiju, ona kao praktično djelovanje u vremenu i prostoru nikada

svoje znanje ni svoje istine ne utemeljuje ni u nauci ni u filozofiji, nego u svojoj praksi, u povijesti svoje prakse koja je po pravilu loša.

Iluzijama i zabludama nije moguće anulirati posljedice nasilja i mržnje koju su proizveli velikosrpska i velikohrvatska politika skupa sa svojim vojnim okupacijskim silama koje se za Bosance i Hercegovce ne razlikuju ništa od drugih ranijih okupacijskih velesila. Nemoguće je smatrati ozbiljnim partnerom u društvenom i državnom životu one političke stranke i kvazi institucije onih snaga koje su genocidom i ratnim razaranjem okupirale teritorij države Bosne i Hercegovine. “Republika Srpska” nije ime nekog specifičnog dijela Republike Bosne i Hercegovine, nego je sinonim za milenijski zločin u kojem su združeni genocid i etničko čišćenje koje je izvršeno na cijelom području Republike Bosne i Hercegovine. Sam taj naziv, koji u stvari označava milenijski zločin počinjen nad nedužnim narodom u Bosni i Hercegovini, sadrži ime i adresu njegovih izvršitelja. Prihvatati takve realnosti i prihvatati kao političke partnere ljude koji negiraju da su njihovi sunarodnjaci počinili genocid u Bosni i Hercegovini, sâmo po sebi je zločin. O tome bošnjačka politika i bošnjački političari (valjda su zbog toga političari!) ne vode računa. Oni misle da ako se velikosrpski i velikohrvatski projekti u Bosni i Hercegovini ne mogu silom zaustaviti, da je onda moguće Srbe i Hrvate supstituirati Turcima i Arapima na jednom malom dijelu teritorije BiH, umjesto istrajno raditi na stvaranju višenacionalne države Bosne i Hercegovine.

Muhamed Filipović je bio 70 godina meta napada svih velikosrpskih i velikohrvatskih pretenzija u Bosni i Hercegovini, krivac za svako normaliziranje statusa muslimana, njihovog nacionalnog identiteta i utjelovljenje bosanskog duha iz duhovnosti i duhovne produkcije naroda koji žive u Bosni. U vrijeme komunizma bio je isključivan iz Partije i označavan kao muslimanski fundamentalista kojeg su razni drugovi-isljednici isljeđivali u policijskim i partijskim prostorima; u postkomunističko vrijeme osnovao je Forum za zaštitu individualnih i kolektivnih ljudskih prava muslimana; sudjelovao je u osnivanju SDA; osnovao MBO i LBO; u novije vrijeme je sudjelovao u osnivanju SBB-a. Sam nikada nije osporio, čak ni najvećim laicima, da se organiziraju politički i da djeluju na promicanju probosanske politike i političkom priznavanju muslimana i Bošnjaka. Mnogim vodećim bošnjačkim stratezima, analitičarima, političarima diktirao je njihove programe jer ih sami nisu znali napraviti kako treba jer nisu znali politički misliti kako treba.

Ali, samo je za muslimansku provincijalnu čaršiju i za te priučene bošnjačke političare bio stalno Neprijatelj Broj Jedan. Valjda zato što su mu uvijek dugovali i što su od njega uvijek dobijali lekciju. Uvijek je bio musliman koji se nije uklapao u primitivni mahalski lik muslimana kakvog su u svojoj propagandnoj literaturi kao stereotip stvarali anti-bosanski i antibošnjački nastrojeni “veliki bosanski” pisci i književnici: neobrazovanog, neškolovanog, koji samo sjedi na nekom ćepeneku i čeka da se sudbina ispuni. Od samog početka njegovog političkog i naučnog angažmana u BiH do danas, takvim musli-

manima i takvim piscima nikada nije postao uzor jer je uvijek radio i govorio kako treba da misli i politički djeluje svaki čovjek, bio on musliman ili ne bio. Za stvaranje tog stereotipa i njegovo održavanje nisu krivi samo drugi, oni koji ne žele cjelovitu BiH niti nacrtanu na mapi. Paralelno s otporom kojeg Filipović javno pruža pogrešnoj politici i pogrešnom odlučivanju, djeluje jedna autistična matrica po kojoj svi muslimani, koji ne prakticiraju islam u BiH, doživljavaju ono što je doživio Spinoza, odbacuju se od zajednice i progone, kao što su svi intelektualci koji nisu prakticirali marksizam ili komunizam kroz komunističku partiju, nego slobodno promišljali Marxovu filozofsku, socijalnu i političku teoriju, doživljavali prakticiranje sile i vlasti nad njima.

Suprotno tome, u ponašanju i obrazovanju i u cjelokupnom životu Muhameda Filipovića nema ništa lokalno ni provincijalno. Riječ je o jednom životnom i radnom vijeku na putu na kojem mu nisu uvijek cvjetale ruže i na kojem on sam nije uvijek sijao ruže, ali na kojem je uvijek imao hrabrosti i intelektualne sposobnosti da ljude i odnose u ovom društvu, snagom racionalnog nemira, koja ga karakterizira cijeli život, pokrene, da ih svojim primjerom natjera na mišljenje i na djelovanje, čak i onda kada oni sami nisu htjeli ni da misle ni da djeluju, i kada su iščekivali, u strahu ili u ravnodušnosti, šta će se desiti samo od sebe.

Zapravo bi se moglo reći da je sâm akademik Muhamed Filipović taj racionalni nemir koji ne prihvata sudbinu kao ljudski psihološki, socijalni i politički konstrukt (čiji je princip: “ono što će se desiti, desit će se”), koji je ne čeka skrštenih ruku, koji 70 godina uporno radi na tome da je racionalizira, da

taj princip skrštenih ruku eliminira, da mogućnosti-
ma ljudskog umnog djelovanja dadne afirmativnu
crtu i pravac, da je objasni u redeskripciji i tako pro-
nađe za nju primarni razlog i intencionalnost, da je
tako određenu i ne više nejasnu poveže sa uvjerenji-
ma ljudi koji tu sudbinu treba da samo pasivno ispu-
ne. On je onaj filozof, intelektualac iz Bosne, kojem je
uspijevalo da sudbinu jednog “perifernog” naroda i
pojedince u njemu - jedno nejasno osjećanje neizvjes-
nosti u samospoznaji - dovede do pojma, i da od
duhovnosti stvori onaj Fachwerk (okvir, konstruk-
ciju, skelet) mentaliteta kojem u svijetu života, u
materijalnoj kulturi naroda, odgovaraju događaji i
stanja stvari čiji su identitet i postojanje morali onda
priznati i “glavni” narodi i “središnji” pojedinci. Zbog
toga je akademik Filipović čovjek kojem generacije
duguju, koji znači nešto generacijama ljudi u Bosni i
Hercegovini, i treba da znači, danas i sutra.

Razumijevanje konteksta intelektualnog rada i
političkog djelovanja akademika Muhameda Filipovi-
ća pokazuje da njegovo djelo, njegov rad na području
filozofije, logike i filozofije jezika, i posebno na pod-
ručju političke filozofije i historiografije, kroz topike
kojima se bavio pozicioniran u sâmo središte svjetske
i evropske filozofske misli. Njegovo djelo ima jednu
osebujnu crtu: sposobnost izgradnje konteksta du-
hovnosti iz sâme duhovnosti, iz ideje duhovnih
znanosti i duhovnog načina života naroda i pojedinca.
U tome je on potpuni Evropljanin, po načinu na koji
generira konceptualnu građevinu koja čini Fachwerk
duhovnog i materijalnog svijeta. Zapravo bi se moglo
pokazati da je akademik Muhamed Filipović sve
ključne pozicije svojeg pristupa nacionalnim i politi-

čkim temama utemeljio u najboljim evropskim kulturnim filozofskim i socijalnim idejama, principima i stanovištima, jednom riječju kulturom evropskog mišljenja u njenom najboljem, prosvjetiteljskom i naprednom smislu. Zato je u njegovom razumijevanju bosanske kulture i društva, prije svega one kojoj on sam pripada i za koju se deklarira, nemoguće pronaći doktrinarnu osnovu islamizacije (što upravo za njegove protivnike predstavlja stanoviti problem). I čini se da ga je uvijek taj pristup i štitio.

Treba imati u vidu da akademik Filipović u političkom životu, pa i u ovoj knjizi koja se bavi političkim životom, nikada nije išao ispod razine akademskog govora niti je ulazio u polje folk-psihologije, folk-politike i folk-sociologije, tj. u polje narodnjačkih, lokalnih, zdravorazumskih, parohijalnih objašnjenja i znanja koja se zatvaraju za ove premise i u idiomske reakcije prema stranom okruženju. Zapravo je uvijek činio suprotno: onome što je lokalno, idiomsko i parcijalno davao je smisao uspostavljanjem kulturnog, logičkog, socijalnog izomorfizma, a ne proizvodnje vektora konfrontacije. Time se ne tvrdi da Muhamed Filipović nije poznao ili priznao idiomsko i lokalno bolje od drugih, nego da je znao da to uzdigne do univerzalnog duhovnog i kulturnog koje supstituira civilizacijsku uniformnost. To je smetalo mnogima i još uvijek smeta, ali mnoge bi moglo i da pouči i usmjeri iz njihovog uronjavanja u izolaciju i tradicionalizam.

Nije moguće ne povući crtu i izvesti konkluziju do sada navedenih tvrdnji: osporavanje ličnosti i djela nekoga ko je na ovaj način reprezentirao duhovnu stvarnost svoje kulture i svojeg naroda dolazi iz

mračnih kutova islamističkih i antiislamističkih krugova, iz političkih, antipolitičkih i kvazipolitičkih. Oni koji ga neopravdano i iz pragmatičkih razloga smatraju svojim, ne nalaze u njegovim riječima i objašnjenjima svoje ekstremne ideje i svoja lokalna ekskluzivna objašnjenja; oni koji ga smatraju tuđim nalaze u njegovim riječima principe u formulacijama svoje nauke i svoje metode, svoje kulture i civilizacije za koju smatraju da je specifična a ne univerzalna. On jednostavno uspijeva racionalizirati deskripcijom, analogijom, redeskripcijom, tamo gdje nije bilo prihvatanja formalne argumentacije, silogistike, metodike. A to svojstvo racionalnog nemira i racionalizacije vrlo je rijetko kod ljudi u Bosni i treba da prođu generacije da se ono sedimentira u jednom čovjeku u tolikoj mjeri i na takav način da se protiv njega angažiraju ljudi, sredstva, političke partije, mahalski teroristi, strane vlade i državnici. Jer takav čovjek sruši stereotip o životu u Bosni, sliku o Bosni, o (ne)mogućnosti njenog uvrštavanja u katalog modernih društava i političkih sistema.

Akademik Muhamed Filipović je u vrijeme komunističkog totalitarnog režima snažno iznutra kritizirao taj totalitaristički ideološki projekat i istovremeno uspijeva da pitanje priznavanja nacionalnog identiteta muslimana vodi ka njegovoj realizaciji kroz institucije jednog takvog sistema. Ta mu je borba kod rigidnih režimskih komunista i ideologa donijela velike probleme, a kod etnonacionalista i vjerskih fanatika u bošnjačkim redovima nije priznata, pa kao takav nije nikada bio prihvaćen od strane onih bošnjačkih partija i političara koji su u svojoj glavi dovršili redukciju nacionalnog identiteta u

ideju male nacionalne državice omeđene građevinama vjerskog identiteta.

Na kraju, iluzorno je vjerovati da će, pod ovim uvjetima i pod djelovanjem navedenih zabluda, insistiranje na političkim kompetencijama, na upotrebi logike, razuma, historijskog znanja, ispravnog mišljenja, kritičke refleksije, konsekventnog zastupanja stvaranja slobodne, demokratske građanske države, politički osviještenog naroda, kulturno i tehnološki razvijenog društva usporedivog sa najrazvijenijim zemljama Zapada i Istoka, promijeniti bošnjačku politiku. Ko to danas zastupa, ima samo probleme. Od ove iluzije pati godinama sâm autor knjige, akademik Muhamed Filipović. Možda nam je jedino ta iluzija prijeko potrebna, kao što je našem vremenu i vremenu koje dolazi prijeko potreban akademik Muhamed Filipović.

Sarajevo, 18.01.2014.g.

Senadin Lavić

**METODOLOŠKE RASPRAVE.
EPISTEMOLOŠKO-METODOLOŠKI
PRISTUP ZNANOSTI**

(Sarajevo: Fakultet političkih nauka, 2014, str. 272)

Rukopis *Metodološke rasprave. Epistemološko-metodološki pristup znanosti* (2014) autora Senadina Lavića razdijeljen je na sljedeći način:

- 1) Uvod: osnovne epistemološko-metodološke crte u društvenim znanostima,
- 2) Metodološke pozicije u 20. stoljeću,
- 3) Metodologija i historiografija,
- 4) Metodologija i znanje: epistemička struktura kulture.

U obradi ovih tema korištena je suvremena sociološka i filozofska literatura u kojoj su izložene sve relevantne sociološke, metodološke i epistemološke pozicije u kontinentalnoj i anglo-američkoj produkciji. U tom smislu rukopis predstavlja bogat izvor podataka, bibliografskih jedinica, autora i teorijskih pozicija koje se odnose na navedena područja. Rukopis *Metodološke rasprave. Epistemološko-metodološki pristup znanosti* (Sarajevo, 2014) autora Senadina Lavića ujedinjuje više refleksivnih / kritičkih aspekata koje je potrebno postaviti iz znanosti i epistemologije o znanosti i epistemologiji, iz metoda i metodologije o metodu i metodologiji. Međutim, izaći iz epistemologije i metodologije nije moguće bez filozofske, a to

znači kritičke refleksije koja stvari uvijek vraća u temelje i njihovo propitivanje. A filozofska refleksija nije moguća bez filozofskog obrazovanja i dara za kritičko promišljanje.

Autor u ovom rukopisu pokazuje da taj dar istinski posjeduje i da suvereno vlada ne samo sociološkim znanjem, nego i širokim područjem društvenih znanosti koje ulaze u društvenu prirodu čovjeka i društveni karakter mreže njegovih interakcija sa okolinom. Istraživanje kapaciteta (smisla i značenja) sâme metodologije za znanstveno istraživanje a ne nereflektirano prezentiranje klasičnih i modernih metodoloških stanovišta i metodoloških procedura, nužno stoji pred dva velika zahtjeva suvremene sociološke misli koja je postavio Anthony Giddens: prvo, povezati sva sociološka pitanja sa filozofskom refleksijom, i drugo, ući u razumijevanje analitičke filozofije društvenih znanosti. Jer nužnost da se svako istraživanje nađe u vidokrugu filozofije proizlazi iz vrste / načina pitanja koja treba postaviti i iz samog ontološkog i epistemološkog statusa objekata, stanja stvari i procesa koji se istražuje u društvenim i humanističkim znanostima. Nakon što je filozofija jezika promijenila pristup istraživanju jezika, promijenjeno je i razumijevanje lingvistike; nakon što je analitička filozofija i filozofija logike promijenila pristup filozofiji, promijenjena je uloga filozofije u odnosu prema znanosti; nakon što je filozofija logike promijenila pristup logici, promijenjena je i logika od binarne i dihotomijske ka modalnoj, viševrijednosnoj i fuzzy logici. Filozofska epistemologija je rezultat filozofske refleksije o epistemologiji, a ne sâme epi-

stemologije. Iz tog odnosa nastao je zahtjev za pluralističkom epistemologijom.

Jednako tako je filozofija metodologije promijenila metodologiju: ide se čak do zahtjeva za uspostavljanjem Moratorija na metodologiju (Putnam). Rukopis odražava ono što stoji u podnaslovu: potreban je epistemološko-metodološki konzorcij u dekodiranju znanja kao svijeta konceptualnih i doktrinarnih sadržaja jer su kretanje sadržaja i forma saznavanja srasli ne samo u pokretanju objekta (bića) spoznaje sa mrtve tačke neposrednosti, nego i u intencionalnom stavu spoznajnog subjekta koji ujedno vrši monitoring svojih koraka (procedura) koje pravi od periferije do centra znanstvene teorije i natrag. No, ovo se kretanje dešava u socijalnom svijetu, u svijetu društvene ontologije, koji postoji po odluci i volji čovjeka koji ga konstruira i dekonstruira svojim misaonim i praktičkim djelovanjem, koji ga rearanžira po planu individualnih i društvenih preferencija / projekcija.

Rukopis, dakle, osim što razjašnjava epistemološki i metodološki vokabular znanstvenika, filozofa i sociologa kao semantički i konceptualni alat kojeg bi trebao koristiti u svakom istraživanju datih društvenih fenomena, ujedno reflektira o mogućim pristupima, o evidentnim slabostima rigidnih i izoliranih sredstava, o evidentnim prednostima pluralističkih i komparativnih pristupa istraživanju. Ova vrsta refleksije stoji u osnovi pluralističkog epistemološkog pristupa znanju koje zna za sebe kao za mješavinu transcendentnih i empirijskih dimenzija kognitivne prakse iz koje se ne mogu izbaciti ili očistiti falibilne komponente subjektivnog akta spoznaje, niti fenome-

nološke komponente objektivnog pojavljivanja predmeta spoznavanja. Pluralistički pristup u epistemologiji i metodologiji je skrupulistički pristup, za razliku od beskrupuloznog esencijalističkog pristupa koji unaprijed postavlja shematizam transcendentálnih ili logičko-kategorijálnih ili logičko-matematičkih relacija u koje se treba uklopiti raznovrsnost sadržaja sirovog iskustva. Upravo je Kant svome epistemološkom preokretu izvedenom u tzv. kopernikanskom obratu postavio kao korektiv transcendentálnu metodologiju koja svojom arhitektonikom disciplinira i poništava epistemska lutanja znanstvenog uma u sferi transcendentnog.

Međutim, socijalna realnost, društvena ontologija i politička ontologija sa svojim objektima, činjenicama, stanjima stvari (društvenim fenomenima) traži jednu društvenu fenomenologiju koja je u stanju da izvrši deskripciju i redescripciju onoga što je promjenljivo, neprecizno, bez strukture, što je ontološki relativno a epistemološki objektivno (Searle), što proizvodi i okončava čovjek svojom voljom i svojim radom a što čini njegov društveni svijet u kojem je sve što jeste jeste (društveni) slučaj, (društveno) stanje stvari, (društvena) činjenica, odnosno mogućnost neke (društvene) egzistencije koja je u objektima projektirana (Wittgenstein). Zato je društvenoj epistemologiji potrebna kao korektiv metodologija društvenih znanosti, što Senadin Lavić vrlo meritorno uočava.

Senadin Lavić je u svom rukopisu skupio na jednom mjestu sve relevantne filozofske i sociološke pristupe koji su promijenili epistemologiju i metodologiju tako što su doveli u pitanje njihove navodne

nepromjenjive principe, strukture i procedure; pustio je da progovore svi relevantni autori koji su dekonstruirali esencijalističku epistemologiju i metodologiju konceptom pluralističke racionalnosti. Ova NEGATIVNA METODOLOGIJA, ili korektivna metodologija, koju Lavić unosi u razumijevanje epistemologije i metodologije društvenih znanosti, neće pomoći nijednom naivnom istraživaču da neposrednim uvidima dođe do pozitivnih znanja (“podataka”) o nekom određenom objektu na nekom području istraživanja; ona će pomoći svakom opreznom istraživaču da otkloni zablude u konstituiranju metodološkog stanovišta koje izražava ideju istraživanja, odnosno profilira hipotezu i istraživački problem. Jer metodologija, metodološko stanovište, *konstituira* znanstveno istraživanje, metoda ili metode *konstruiraju* argumentaciju za dokazivanje hipoteze. Negativna metodologija ne uzima ništa unaprijed konstituirano i dozvoljava konzorcij metodologija, interakciju i penetriranje metoda kod rješavanja problema koji nastaju na granici različitih znanosti i koji traže transdisciplinarna istraživanja. Senadin Lavić je uspio povezati metodologiju i META-METODOLOŠKU REFLEKSIJU u kojoj se objašnjavaju centralna metodološka stanovišta u historijskom toku od tradicionalnih ili klasičnih metodoloških stavova do suvremenih relativističkih i pluralističkih metodoloških pozicija. Zapravo je Lavić jasno i nedvosmisleno povezo znanost i njenu upotrebu u društvenom kontekstu sa socijalnom i etičkom kontaminacijom koju znanost ne može izbjeći ni onda kada pokušava bezuspješno argumentirati razlikovanje između iskaza o činjenicama i vrijednosnih iskaza.

“Mi se bavimo anketama na ulicama našeg malog grada, a globalno smo uhvaćeni u nevidljive mreže. Zato je pravo pitanje: zašto mi u našim metodološkim postupcima moramo imati jasno izgrađenu sociološku i političku kritičku misao? Brz i neprecizan odgovor može glasiti ovako: zato što u našem mikro-polju istraživanja nismo svjesni cjeline koja nas određuje i koja nam daje nalog „kako“ treba da se ponašamo, mislimo, istražujemo i zaključujemo. Oni koji misle da bez adekvatne teorije društva i političkog stava mogu sprovesti znanstvene procedure jesu najpoželjniji privjesak spekulativnog kapitala. Mi ne vidimo pod čijim kišobranom hodamo putevima, ko to određuje tokove novca, ko planira planetarne događaje, ko odlučuje o životu miliona ljudi, ko stoji iza političkih odluka itd. Mi samo naslućujemo i reagujemo na fizičke dodire.” (Lavić, 2014)

Negativna ili KOREKTIVNA METODOLOGIJA, koju Senadin Lavić uvodi kao meta-metodologiju ili kritičku refleksiju, nije anarhistička politička ili subverzivna ideološka metodologija koja bi trebala preuzeti ulogu političke ekonomije nakon topljenja marksističkih zaliha u društvenim teorijama, nego ponovo i samo KRITIČKA METODOLOGIJA koja uzima u obzir individualno, pojedinačno, posebno, neprecizno, neizrecivo, crne fleke u vječno datim socijalnim objektima od kojih velike sociološke teorije okreću glavu kada nameću totalitarna rješenja i jednoznačne formule koje otkrivaju “vječne” istine. Lavić je pokazao da metodologija nije periferna akademska disciplina koja se mora zbog cjeline znanja uključiti u univerzitetsko obrazovanje “da bi sve bilo na broju”, nego da je PLURALISTIČKA

METODOLOGIJA, koja uzima u refleksiju i negativne stupnjeve kretanja i razvijanja znanja, jedini način da se dođe do nove ideje koja ima svoj socijalni, kulturni, historijski, politički *background* a ne samo svoju transcendentalnu samoniklost, način da se dođe do novog pristupa, do novog pogleda, do nove percepcije koja konstituira istraživanje i koja pronalazi zadovoljavajuće metode za njeno ekspliciranje i konstrukciju argumentacije.

Budući da donosi vrlo značajan pregled suvremenih pluralistički orijentiranih epistemoloških teorija i metodoloških ishodišta, i budući da pokazuje princip njihovog odvajanja od klasičnih i tradicionalističkih shvatanja znanja i znanosti, rukopis "Metodološke rasprave. Epistemološko-metodološki pristup znanosti" autora Senadina Lavića zaslužuje svaku pažnju kako šire čitalačke publike, tako i uže stručnih studijskih programa koji pružaju specijalističke uvide u moderno stanje znanosti kroz epistemološke i metodološke pristupe.

Sarajevo, 11.03.2014.g.

Ivo Komšić

TEORIJA SOCIJALNE PULSACIJE

(Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2015, str. 180)

Zasigurno je Ivo Komšić, filozof i sociolog, autor vrlo zapažene knjige *Socijalna moć uma* (2012), mislitelj koji je u stanju da reflektira najsloženije (promjenjive, neprecizne, nestabilne, dinamične, granulirane, partikularne) slojeve kontingencije modernog društva i da, istovremeno, koristeći se svojim filozofskim obrazovanjem i vokabularom, dopre do najdubljih (ontoloških, strukturalnih, fundamentalnih) odgovora na pitanja o univerzalnoj i fundamentalnoj egzistenciji društvenih procesa, činjenica i stanja stvari.

U rukopisu pod nazivom *Teorija socijalne pulsacije* (2015) u kojem je izložena jedna nova društvena teorija sa stanovišta *društvene fenomenologije* i *filozofije društvenih znanosti*, Ivo Komšić je izgradio vlastiti pristup u objašnjavanju društvenih fenomena, djelovanja i interakcije društvenih aktera, i predložio jedan autentičan konceptualni okvir, uvodeći mrežu pojmova koji se interaktivno ponašaju u tom okviru i dopiru do iskustvenih fenomena i mentalitetskog *backgrounda*. Radi se o društvenoj fenomenologiji koja je bila implicitna osnova u Komšićevoj knjizi *Socijalna moć uma* (2012), a koju je autor uzeo sada kao eksplicitni sadržaj svojih nastojanja da artikulira jedan novi metodološki pristup u društve-

nu teoriju općenito. Sada se u ovoj knjizi radi o svojevrsnom *sociološkom tractatusu philosophicusu* kojeg sačinjava pet teza ili pet stavova koji imaju funkciju “nestabilnih” ili “nečistih” aksioma iz čijih objašnjenja i komentara trebaju uslijediti teoremi jedne *inferencijalne društvene fenomenologije*. Ona treba da pruži *racionalizaciju* i redeskripciju *anomalijskog kauzaliteta* društvenih fenomena, odnosno da učini eksplicitnim njihovu *nestabilnu ontologiju* koja se neprekidno transformira u semantičkim i strukturnim / institucionalnim relacijama društvenih aktera u realnom prostoru i vremenu.

Ivo Komšić je - za razliku od velikog broja svojih suvremenika u bosansko-hercegovačkoj sociologiji - odabrao teži put eksplikacije svojih ideja i zasnovao svoja istraživanja pod nazivom *Teorija socijalne pulsacije* kao *tractatus* koji prelazi / ponire u *studiju slučaja*. Na taj način, on doista *pribjegava teoriji* (društvenog) svijeta u kojoj se koncepti homologiziraju *sasvim inovativnim sociološkim stanovištem* autora i istovremeno *izbjegava teoretiziranje* koje ne vodi računa o onome što je (društveni) slučaj, (društvena) činjenica, (društveno) stanje stvari, (društvena) stvarnost. Forma *tractatusa* je zahtjevna jer od autora iziskuje, osim homologizacije stavova njihovom aksiomatizacijom, još i njihovu dokaznu granulaciju u lemmama, u teoremama i definicijama. Međutim, *studija slučaja* omogućava da se uđe u *semantiku konkretnog* i pruži materijalna / čulna evidencija teorijskih iskaza. Ta *semantika konkretnog* u Komšićevom mišljenju uvijek funkcioniра kao *iluminacija* kontradiktorne realnosti bosansko-hercegovačkog društva.

Komšićevu odluku da predloži znanstvenoj javnosti vlastitu teoriju društva kao *teoriju socijalne pulsacije* treba posmatrati kao pokušaj da se izađe iz onoga što bi mogao biti *kraj sociologije* kao skupa velikih dovršenih i monolitnih socioloških teorija tipa M. Webera, E. Durkheima, A. Comtea, K. Marxa, J. S. Milla i osmisli početak primjene post-modernih pluralističkih metodologija *refleksivne eksplikacije društvenih procesa (zadaca sociologizacije)* koji su relativni ili zavisni od kulture, od jezika, od vrste racionalizacije, od vrste intencionalnosti, od refleksivne, od vrste umske i komunikacijske sposobnosti društvenih aktera, od interpretacije, od interiorizacije i inovacije. Sažeto rečeno, radi se o procesima koji zavise od mnogostrukosti djelovanja *induktivnih varijabli* koje referiraju na nestabilne i mnogoznačne društvene procese, kao i od *nestabilnih aksioma* kojima se aksiomatiziraju teorijske konstrukcije podataka kao *temporalno određeno* znanje o strukturi, mehanizmima i funkcioniranju *temporalnih statusa* društvenog fakticiteta. Refleksivna eksplikacija djelovanja moguća je kao *racionalizacija* i *redeskripcija* koja navodi induktivne sekvence koje sudjeluju kao ko-kauzalni faktori.

Dodatna vrijednost koju Ivo Komšić unosi u društvenu teoriju, i posebno u sociologiju, jeste njegov napor da u granicama vlastitog interesa za *političku epistemologiju* i *političku ontologiju* pronade zadovoljavajuću *racionalizaciju* društvenih procesa i posebno procesa koji se zbivaju u bosansko-hercegovačkom društvu. On tu vrstu racionalizacije ne vidi u ponavljanju induktivnih / empirijskih sekvenci i njihovom širenju i nagomilavanju, nego u *redeskripciji društve-*

nog inferencijalizma ili u otkrivanju *inovativne* uloge ljudske umnosti / racionalnosti koju bi kolektivna samosvijest mogla realizirati kada bi njena intencionalnost bila vođena *deontičkim vrijednostima* kao društveno prepoznatim potencijama i kada bi se realizirala kroz institucije jedne normalne države ili jednog *otvorenog društva* bez neprijatelja / protivnika njegovog postojanja. Ovo je, zapravo, jedan dodatni motiv Komšićevih teorijskih i praktičnih bavljenja društvenim fenomenima. Ovi ulasci u *semantiku konkretnog*, u studiju slučaja, u političku ontologiju i političku epistemologiju bosansko-hercegovačkog društva, koji su konstanta u mišljenju Ive Komšića, nisu nikakav esejistički balast kojeg bi se trebalo osloboditi na teorijskim visinama apstrakcije mišljenja; naprotiv, bavljenje bosansko-hercegovačkim prilikama / oprimjeravanje daje snažnu *iluminaciju društvene ontologije* koja je zatvorena iznutra neriješenim kontradikcijama.

Dakle, tri su *kritička i analitička idioma* kroz koje Ivo Komšić promišlja društvene procese, društvene činjenice i društvena stanja stvari u svom rukopisu *Teorija socijalne pulsacije*: jedan je *sociološki*, komunikacijski, kolektivnim (“objektivnim”) vrijednostima i individualnim (“subjektivnim”) sposobnostima determinirani *kontingentni svijet* društvenih relacija; drugi je *filozofski*, dubinski, koji otkriva ontologiju društvenih fenomena u kontingenciji društvenih procesa; treći je *politički*, kontekstualni, pragmatički, koji otkriva logiku, odnosno političku ontologiju i političku epistemologiju aktera koji grade ideološke sisteme kao “strukture struktura društva” (Ibrulj, 2005), uvlačeći u njih društvene aktere i

njihove relacije. Mi ćemo u ovom osvrtu testirati sva tri kritička i analitička idioma, koristeći se instrumentarijem *komparativne metodologije*.

Teorijske pozicije koje su-konstituiraju Komšićevu filozofsku i sociološku poziciju u njegovoj teoriji socijalnih pulsacija nisu preuzete nekritički, niti su formalno navedene zbog bibliografske notifikacije. One su dio Komšićeve *teorijske demarkacije* i napuštanja podjele “metodološko” vs. “epistemološko” kroz razdvajanje empirijskog i teorijskog u klasifikaciji podataka i konstrukciji evidencije. Ivo Komšić smatra da je temelj sociologijskog znanja spoznaja djelatnih mehanizama koji produciraju (uzrokuju, mijenjaju, zaustavljaju, ponovno uzrokuju, ponovo zaustavljaju,...) povijesna događanja u kojima se dešavaju društvene promjene. Šta je to što je djelatno na takav način i na koji način vrši transfere svojega djelovanja u prostoru i vremenu?

Potpuno razumijevanje djelovanja *osmostruke kauzalnosti* koju Komšić uvodi u svoju teoriju kao *matricu varijabli* jedne funkcije koja bi mogla prezentirati njihovo stvarno djelovanje na društvene aktere, od najveće je važnosti za razumijevanje cijele teorije socijalnih pulsacija. Zapravo, u sklopovima koji objašnjavaju djelovanje navedenih varijabli, Komšić vrši *konceptualnu demarkaciju* svoje teorije prema društvenim teorijama izloženim kod Hegela, Marxa, Webera, Habermasa, Giddensa i drugih autora. Dakle, Komšić hrabro ulazi u “bitku oko (društvene) supstancije”, odnosno oko jasnog i utemeljenog određenja onoga što čini stvarni ili pravi predmet sociološkog znanja ili društvenih znanosti. Naravno, ta bitka još nije ni izbliza dobijena unutar društvenih

znanosti, dok kontekstualne transformacije (društvene promjene) unutar kojih se vodi, često samo pojačavaju nesuglasice.

Objektivno uzeto, treba reći da sa Komšićem sada u Bosni i Hercegovini imamo autora koji se odvažio da izradi nacrt jednog novog pristupa društvenoj teoriji u kojem se redefinira binarna relacija: *društvena struktura* i njena priroda – *društveni akteri* i njihova priroda. Evropska društvena misao je već ranije shvatila da se ova dihotomija mora prevladati i odbaciti u ime deskriptivne uloge mnogostrukosti *fuzzy distinkcija* koje realno postoje i imaju realan učinak u društvenom svijetu. Nema, zapravo, puno mogućnosti da se u tretiranje društvene fenomenologije uvede novi pojam koji već ranije nije sudjelovao u izgradnji društvene teorije na ovaj ili onaj način, kod ovog ili onog autora, ranije ili kasnije. Novost leži u teorijskom stanovištu, u polazištu koje unosi u društvena istraživanja novi pogled na stvari. Svako *novo znanstveno stanovište*, svaki novi početak kritičkog mišljenja, izražava se *novom idejom* koja treba da se razvije ili eksplicira nekom metodom ili nekim konzorcijem metoda.

Kod Ive Komšića interferirajući koncepti 1) *socijalni akteri*, 2) *socijalne činjenice*, 3) *socijalna stanja stvari* čine *trijadu* koja formira nešto više od nje same, naime *triangulaciju* koju uzima Komšić kao konceptualno zadovoljavajući skup elemenata svoje teorije pulsacije. Zapravo je *socijalna pulsacija* tu potpuno novi pojam u društvenoj teoriji, jer stav “Pulsacija je stanje u kome se nalaze socijalni akteri...to stanje je djelatno” je novo metodološko polazište, nova ontološka osnova koja treba novu episte-

mološku teoriju! Njime je izolirano internalno svojstvo sva tri elementa trijade koje nastaje kao internalni uzrok i posljedica njihovog sinhronijskog djelovanja u realnom prostoru i vremenu. Ne postoji triangulacija – kao struktura socijalne pulsacije – dok svaki član trijade nije u stanju djelovanja, u stanju socijalne pulsacije. I sve dok tom djelovanju ne prethodi ili ga ne prati određeni tip racionalnosti. *Svrhom-vođenom* djelovanju odgovara jedan tip racionalnosti. *Vrijednostima-vođeno* djelovanje ima drugi tip racionalnosti. *Konsenzusom-vođeno* djelovanje aktera ima drugačiji tip racionalnosti. *Inovacijom-vođeno* djelovanje ima drugačiji tip racionalnosti. Sve to ne dopušta Komšiću da se orijentira na neko stanovište tradicionalne sociologije koje unaprijed postavlja neku strukturu kao fiksiranu u odnosu na društvene aktere i društvene prakse. Naprotiv, on u tom pitanju više slijedi Meadov pristup.

Komšić je producirao jednu interesantnu i u teorijskom smislu funkcionalnu mrežu koncepata koju je primijenio na konceptualizaciju društva posmatranog kao svijet života a koja je dovoljno dopušteno teorijski / aksiomatski nestabilna da jednostavno i lako komunicira sa iskustvenim fakticitetom i datostima koje su sve odreda prostorno-vremenske pojedinačnosti i posebnosti, lišene apstraktnosti i ravnodušne prema teorijskim generalizacijama i klasifikacijama. U odnosu na tu i takvu mrežu koncepata koju je Komšić uveo kroz svoju teoriju socijalne pulsacije, nije moguće ostati ravnodušan i ne pokušati odgovoriti na pitanje ima li ta teorija kritičnu energiju produciranja korespondentnih koncepata u postupku njene recepcije?

Pojmovi koje uvodi Komšić u svoju teoriju opisuju ontologiju koja je dostupna jednoj društvenoj fenomenologiji jer su tako shvaćene društvene relacije, kao društvene pulsacije, stvarni sadržaj jedne projekтивne semantike društvenih relacija zbog, u njih ugrađene, mogućnosti redefiniranja, rekonstrukcije, redeskripcije koja ih na inovativan način racionalizira. Tu *inovativnu racionalizaciju* koju Komšić određuje kao *funkciju inovativnog uma*, moguće je doista posmatrati još i kao *semantičku projekciju društvenih relacija* koja ima kapacitet mnogostrukih transformacija.

Pulsacije ili interaktivno pulsiranje aktera jednih prema drugima su, prema Komšićevim uvidima, djelatnost aktera ili djelatna stanja aktera koja su određena njihovim intencijama. Međutim, ova vrsta djelatnosti u kojoj se proizvode društveni objekti i društvene relacije nije ovisna samo od intencionalnosti aktera; nju određuje *osmostruka kauzalnost* koja je dio *konvergentnih fenomenologija društvenog kauzaliteta* bez koje nema nikakve djelatnosti, a kamoli inovativne. Bilo da se ovaj odnos interpretira iz Hegelove fenomenologije *kretanja* svijesti i uzajamnog nastajanja objektivizacije samosvijesti i supstancijacije bića, bilo da se on interpretira kroz Marxovo *samokretanje* proizvodnje kao odnosa u kojem nastaje i subjekt i objekt prakse i povijesti, bilo da se ovaj odnos stavi u Habermasovu teoriju komunikacijske djelatnosti kao *društvenog činjenja*, ili da se u terminima Meada posmatra kao produkt *kretanja socijalne refleksije* sopstva prelaženjem Ja u Mene i Mene u Ja kroz seriju društvenih reakcija osobe i okoline, inovativnost pojedinačnog aktera nije

izvan društvenih relacija i semantičkih transformacija koje su moguće unutar razvijanja konteksta, niti je izvan djelovanja kauzaliteta kojem svaka djelatnost podliježe.

Ivo Komšić je - u jednom inače dosta hermetičkom tekstu - zasnovao svoja objašnjenja i komentare oko pet temeljnih stavova koji funkcioniraju u njegovoj teoriji društvenih relacija. Ovi stavovi treba da *aksiomatiziraju* sve ono što se pojavljuje u polju interaktivne komunikacije društvenih aktera i da na taj način ustanove nekontradiktornu logičku strukturu koja se izlaže u društvenoj fenomenologiji koju želi zasnovati u svojoj teoriji socijalnih pulsacija. Izolirani, i jednim skupom obuhvaćeni, ovi aksiomi međutim karakteriziraju *implicitnu ontologiju društvenog fakticiteta* kao mogućnost da se *faktički-istinito* i *logički-istinito* u društvenoj fenomenologiji mapiraju već u strukturi samih iskaza o društvenom realitetu. Kada se, dakle, pet stavova ili pet teza koje konstruiraju Komšićevu teoriju postave u jednu aksiomatski uređenu vertikalnu, onda dobijemo istovremeno i ontološki i epistemološki scenarij ove teorije.

Komšićevi motivi da ponudi znanstvenoj javnosti jednu novu konceptualnu projekciju, kao mogući način ekspliciranja društvenih relacija, imaju istraživački karakter. Navedene teze ili stavovi određuju socijalne aktere kao djelatne i inovativne, njihovu svrhovitu i intencionalnu aktivnost u proizvodnji društvenih relacija kao socijalne pulsacije, socijalne pulsacije kao imanentna društvena stanja a ne kao transcendentalne izvore saznanja, socijalna stanja kao pulsacije socijalnih aktera različitog intenziteta. Objašnjenja i komentari ovih pet teza funkcioniraju

kao definicije, teoremi i konsekvence povezane sadržinskim mapiranjem ovih teza ili pet stavova na makro i mikro planu. Socijalna pulsacija je zapravo aktivni ili djelatni, racionalno ili umski utemeljeni odnos socijalnih aktera koji je, osim toga, deontički proaktivan jer postavlja zahtjev za važenje institucionalnih (kolektivnih) normi kroz priznavanje institucionalnih činjenica i statusnih (kolektivnih) funkcija u jednom društvu.

Komšićeva ideja da socijalne aktere imenuje *socijalnim pulsarima* koji svojim pulsirajućim djelovanjem ostvaruju mrežu socijalnih pulsacija koje čine sadržaj socijalnih praksi, ima svoje brojne konotacije koje ne posjeduje ni Habermasova, ni Weberova, ni Meadova teorija društvenih relacija.

Dvije su bitne karakteristike društvenog kauzaliteta ili kauzaliteta koji je na snazi u djelovanju društvenih aktera u realnom prostoru i vremenu koje Ivo Komšić povezuje direktno sa socio-instrumentalnim i socio-vrijednosnim kauzalitetom. Prvo, u oba slučaja često dolazi do transfera kauzaliteta iz jednog u drugi sektor, iz vrijednosno neutralnog ("objektivnog") u izrazito vrijednosni ("subjektivni"). Drugo, transfer kauzaliteta ide prema stvarima i završava se komodifikacijom. Treće, što je možda i najvažnije, malaksalost kauzaliteta, odnosno malaksalost kauzalnih idioma identifikacije i reprezentacije ogleđa se u transferu ne samo fizičkih, nego i kognitivnih, mentalitetskih, moralnih i psiholoških stanja aktera, što se ogleđa u promjeni izbora, u promjeni tehnologija rješavanja problema i donošenja odluka. Sve su to, zapravo, dokazi o anomalijском karakteru društvenog kauzaliteta i njegovoj nestabilnosti.

Način na koji Komšić objašnjava prirodu i djelovanje svakog od navedenih fenomena-uzroka uspostavljanja i promjene društvenih stanja, svjedoči o funkcionalnim stanjima društvene svijesti koja, u Marxovom smislu, određuje šta jest i na koji način jest društveno biće. Društvena fenomenologija, koja ništa društveno ne uzima kao transcendentalni uvjet društvenih fenomena, prisiljena je da se granulira u manji ili veći broj *konvergentnih fenomenologija* koje mogu pokazati na koji način društvena svijest određuje (društveno) biće. Fenomenologija svijeta života u kojem djeluje beskonačan broj kauzalnih elemenata ne može ih podvesti pod jednu transcendentalnu shemu identifikacije i reprezentacije, nego mora *eksplicirati značenje* tih elemenata u njihovim *konvergentnim praksama* i učincima. Stoga je “jedna fenomenološka sociologija” (Schutz) moguća samo kao praktični *sistem konvergentnih fenomenologija*.

Kakva je, konačno, ovdje izložena teorija društva u teoriji socijalnih pulsacija, posmatrano sa stanovišta društvenog inferencijalizma i vrste racionalnosti koja u njemu djeluje? Treba reći da se u Komšićevom pristupu radi o jednoj teoriji društva utemeljenoj na kriterijima, vrijednostima i aktivnostima djelatnog (socijalno-djelatnog) uma ili *socijalne umnosti* koja vrhuni u fenomenu *kreativnosti komuniciranja*, u inovativnosti djelovanja, u tehnologijama projektivne semantike čije implicitne pulsacije objašnjava logika koja ih eksplicira u realnom prostoru i realnom vremenu. To, ujedno, znači da je u ovoj knjizi data i jedna nova uloga inovativno-kreativne racionalnosti kao organona socijalne iluminacije u kojoj se konceptualiziraju društvene relacije i u čijem se kognitivnom

vokabularu ekspliciraju otvorene mreže interaktivnog simboličkog djelovanja. Logika je ovdje, zapravo, semantička teorija interpretacije implicitno sadržanih socijalnih praksi u jezičkim praksama, u komunikacijskim praksama, u multipliciranim praksama društvenih aktera u kojima se postavljaju, prihvataju ili odbacuju, ili realiziraju zahtjevi za važenjem deontičkih sadržaja društvenih odnosa.

U *društvenoj inovativnosti* koja je vrsta slobode, Komšićeva *Teorija socijalne pulsacije* više nudi novi pristup nego definitivna i monolitna rješenja interakcije društvenih aktera, odnosno ona inovativnost društvenog djelovanja vidi kao cilj i kao sredstvo. Ovaj pristup je promijenio razumijevanje društvenih procesa i društvenih relacija koji se ne posmatraju više kao nepokretne rigidne tačke ili objekti koje je moguće odrediti idealnim tipovima ili čvrstim strukturama socijalnih mehanizama ili pragmatičkim modelima socijalnog bihejviorizma. Fenomenologija društvenih relacija treba jednu *projektivnu logiku* kao semantiku samorazumijevanja socijalnog determinizma, socijalnog darvinizma, socijalnog pragmatizma koja zavisi od anomalijskog inferencijalizma i kontingencije upravo tih socijalnih procesa.

U prvom stavu svoje *Teorije socijalne pulsacije* Komšić je odredio šta su pulsacije: to su stanja u kojima se nalaze socijalni akteri (pojedinci, socijalne skupine, institucije). Ta stanja su aktivna i djelatna, što znači da pulsacije proizvode pulsacije, da socijalna stanja proizvode socijalna stanja, odnosno da postoji cijela jedna mreža socijalnih stanja, socijalnih pulsacija, socijalnih činjenica koje nastaju interakcijom društvenih aktera, socijalnih pulsara, u komuni-

kaciji. Drugo: socijalna pulsacija je složeno djelatno stanje koje kumulativno obuhvata sve svoje fenomene: intenciju (*a*), reakciju (*b*), refleksiju (*c*), komunikaciju (*d*), institucionalizaciju (*e*), interiorizaciju (*f*), strukturaciju (*g*), inovaciju (*h*). Odnos pulsacija je, prema Komšiću, sinergijski i njihova se uzajamna djelovanja mogu izraziti funkcijom i analizirati njihov učinak na društvene fenomene.

Komšić je intencionalni odnos društvenih aktera, koji imaju obostrane reakcije na taj odnos, koji taj odnos reflektiraju u komunikaciji i institucionaliziraju interiorizacijom proizvodeći neku objektivnu društvenu strukturu, opisao kao dijalektički razvoj *fenomena socijalne svijesti i samosvijesti* koji se završava u apsolutnoj negaciji svih prethodnih stupnjeva: u *inovaciji* koja je produkt *stvaralačkog uma* i čije djelovanje postaje izvor nove socijalne energije. Ovdje se djelomično susreću aristotelijansko i hegelijansko razumijevanje u jednoj *naturalističkoj fenomenologiji socijalnog duha*. Pojedinačne pulsacije, kao pojedinačne socijalne činjenice imaju svoje porijeklo ili porijeklo svoje socijalne energije u svijetu života i imaju svoj rok trajanja u promjenama koje nastupaju; no, za postojanje društva trajna i opšta i nužna je anomalijaska socijalna interakcija sa svojom socijalnom kauzacijom. Time je Komšić unio u svoju teoriju razlikovanje u tipu racionalnosti: racionalna djelatnost koja je zasnovana na postizanju svrhe (teleološka, aristotelijanska), racionalna djelatnost koja je zasnovana na priznavanju vrijednosti koje su dio kolektivne i pojedinačne svijesti (aksiološka, weberovska), racionalna djelatnost koja je zasnovana na pravilima i sposobnostima jezičke komunikacije (herme-

neutička, komunikativna, habermasovska) i racionalna djelatnost koja je inovativna, kreativna, stvaralačka, nije određena svrhama, vrijednostima, razumijevanjem. Uočavajući razliku u tipu racionaliteta i uočavajući razliku u ontološkoj egzistenciji činjenica, procesa, stanja stvari, Komšić uvodi u društvenu komunikaciju i interpretaciju *inovativni um*.

Komšićeva *Teorija socijalne pulsacije* tek treba da bude kritički mišljena od strane sociologa i društvenih teoretičara koji imaju sklonosti da procese društvene ontologije dovedu u vezu sa procesima političke ontologije, da primijene načine istraživanja i sadržaj saznanja teorije komunikativnog djelovanja, analitičke filozofije društvenih znanosti, kognitivne znanosti, filozofije prirodnih znanosti, i da uđu, tako opremljeni, u semantiku konkretnog, u realnost u kojoj neposredno žive i sudjeluju. Ivo Komšić je kao filozof i sociolog, kao profesor univerziteta i kao političar, izašao iz okvira sociologije i ušao duboko u područje društvenih znanosti, i posebno naznačio mogućnosti koje pruža pristup *filozofije društvenih znanosti*. Hrabrost da se postavi na stranu slobodnog i samostalnog promišljanja starih socioloških pitanja, bez robovanja autoritetima i s-koljena-na-koljeno prenošenja sadržine socioloških udžbenika, dovela ga je do konstrukcije jedne značajne teorije i jednog izvornog znanstvenog stanovišta. Uvijek kada se znanstveno stanovište racionalno artikulira, ono izražava ideju koju onda tek treba razviti kroz argumentaciju primjenom metode. Ideja da su društvene relacije socijalne pulsacije, da su djelovanja društvenih aktera socijalne pulsacije, da... eksplicirana je u *Teoriji*

socijalne pulsacije na jednom zavidnom znanstvenom nivou.

Zbog svega navedenog smatram da rukopis *Teorija socijalne pulsacije* autora Ive Komšića spada u red zanimljivih, suvremenih i inovativnih pristupa izučavanju društvenih fenomena sa stanovišta filozofije društvenih znanosti i posebno sa stanovišta fenomenološke sociologije. Smatram da je rukopis potrebno objaviti i staviti na uvid javnosti.

Sarajevo, 19.03.2015.g.

Enver Halilović

**LOGIČKO-EMPIRISTIČKI
RACIONALIZAM KAO
FILOZOFIJA ZNANOSTI**

(Tuzla: Dobra knjiga, 2015, str. 256)

Logički empirizam je u periodu od 1930. do 1960. godine »pružao glavni radni okvir za većinu filozofa znanosti«, a neki smatraju da filozofija znanosti, kao disciplina koja je različita od epistemologije, ne bi mogla ni postojati bez podsticaja logičkog empirizma (Cf. *Origins of Logical Empirism, Volume XVI*, University of Minnesota Press, 1996, p.1). Danas se većina historičara filozofije znanosti i analitičke filozofije slaže da logički empirizam nije bio nikakva posebna filozofska pozicija, nego, prije svega i ponajviše, jedan filozofski, antimetafizički i antiesencijalistički orijentirani pokret. Ovaj je pokret postavio spoznajno-teorijski kapacitet prirodnih znanosti (fizikalizam) kao teorijski uzor uspostavljanja pojmovne konstrukcije i rekonstrukcije znanja, matematičku ili simboličku logiku kao pojmovno pismo dokaznog postupka i logičku sintaksu jezika kao jezik znanosti, i istovremeno rekonstruktivnu analitiku za transfer čulnog empirijskog doživljaja (predstave) u pojam i pojmovnu konstrukciju koja sačinjava teorijsko, odnosno znanstveno / teorijsko znanje.

Logički empirizam nije proizveo nikakve homogene ali ni disparatne škole i pravce, nego nekoliko konvergentnih filozofskih i znanstvenih krugova u Evropi, prije svega u Austriji (Bečki krug) i Njemačkoj (Berlinski krug), u Velikoj Britaniji i u Americi. Složeno djelovanje ovog pokreta kroz konvergentne krugove uzajamnih utjecaja koji su razvijali jedan pristup znanju, glavne predstavnike, ideje i glavna djela, izložio je Enver Halilović u rukopisu pod naslovom LOGIČKO-EMPIRISTIČKI RACIONALIZAM KAO FILOZOFIJA ZNANOSTI. Historiografija filozofije, gdje ovaj rukopis po svojoj formi pripada, ima svoju vrijednost naročito kao baza podataka i informacija koje su date na jednostavan i dostupan način. To je ujedno razlog zbog kojeg autor rukopisa izostavlja sistematske i stručne uvide u formulacije i sadržaj matematske logike ili logičkog calculusa u razvoju logičkog empirizma, analitičke filozofije i filozofije znanosti. U tom smislu ne tretira se razlika između *matematske analize logike* u djelima R. Lullusa i R. Morgana, a posebno u djelima G. Boolea, koja se razlikuje od *logičke analize matematike* (aritmetike prije svega) u djelima G. Fregea, L. Wittgensteina i B. Russella. Ova je razlika važna zbog novog okreta koji je uslijedio u logičku analizu sintakse i semantike kod R. Carnapa, tj. u lingvističku teoriju istine i lingvistički empirizam. Sljedstveno tome, rukopis ne ulazi u samostalne analize temeljnih djela Gottloba Fregea (*Begriffsschrift, Philosophie der Arthmetik*), Bertranda Russela (*The Principles of Mathematics*) i Rudolfa Carnapa (*The logical Syntax of Languages, Introduction to Philosophy of Science, Die logische Aufbau der Welet*), u kojima su formulirane logičke i

matematičke osnove logičkog empirizma, premda rukopis navodi neke od nosivih ideja ovih filozofa iz posrednih izvora.

Filozofija znanosti je logičan produkt logičkog pozitivizma na kojem je Carnap utemeljio ideju o jedinstvu znanosti. Enver Halilović je u svom rukopisu izložio na sažet način temeljne koncepte, centralne autore i glavna djela koja su odredila različite faze ili pravce razvoja filozofije znanosti: fenomenalizam Berkeleyja i Macha, konvencionalizam Pierra Duharma, znanstveni realizam Nagela, nominalistički relativizam Goodmana, empiristički operacionalizam Percy Williama, kritički racionalizam Poppera, znanstveni inkomenzuralibilizam Khuna, znanstveni anarhizam Feyerabenda i Lakatosa, znanstveni i metodološki pluralizam, postmoderni skepticizam.

Rukopis LOGIČKO-EMPIRISTIČKI RACIONALIZAM KAO FILOZOFIJA ZNANOSTI Envera Halilovića je pokušaj da se jednim filozofsko-historiografskim pristupom i na panoramski način uvežu centralni blokovi logičkog empirizma, racionalizma i filozofije znanosti u jednu preglednu cjelinu mislilaca i ideja koje su oblikovale ovaj filozofski napor promišljanja realiteta i jezika kojim se on opisuje. Način na koji je Enver Halilović izložio razvoj jednog filozofskog pokreta, koji je imao svoje filozofske i znanstvene djelatnike u različitim centrima Evrope, Velike Britanije i Amerike, pruža dovoljno informacija najširoj publici koja je zainteresirana za nastanak i razvoj analitičkih metodologija. Stoga smatram da je dobro da se ovaj tekst pojavi u javnosti kao vrsta historijsko-filozofskog priručnika koji nema velike pretenzije razvoja i vrednovanja ideja, nego prije

svoga vidi svoj zadatak u njihovom izlaganju i predstavljanju. U tom smislu uzeto, preporučujem rukopis LOGIČKO-EMPIRISTIČKI RACIONALIZAM KAO FILOZOFIJA ZNANOSTI autora Envera Hali-lovića za objavljivanje.

Sarajevo, 30.04.2015.g.

Ivo Komšić (I)

TEORIJA SOCIJALNE PULSACIJE

(Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2015, str. 180)

REDESKRIPCIJA DRUŠTVENOG KAUZALITETA

Knjiga Ive Komšića *Teorija socijalne pulsacije* je inovativan i nestereotipan tekst zrelog autora i iskusnog profesora univerziteta. On je, zapravo, dio jedne optimističke epistemologije koja je nastala u spoju filozofije društvenih znanosti i društvene epistemologije, a kojeg je autor knjige učinio mogućim i u kritičkom i u sintetičkom smislu. Ovo je inovativan tekst po volji i vjerovanju da je moguće konstruirati novi organon (uvesti novu konceptualizaciju) za društvenu teoriju, po uvjerenju da je moguće stvarima dati nova imena, a relacijama nova značenja, da je moguće uvести nove pojmove i dati nova objašnjenja, dati novi početak i novi zagon u istraživanju društvenih fenomena.

Jer, kako kaže Francis Bacon, da bi se stara pitanja, stare stvari na nov način familijalizirale, potrebno im je dati nova imena i on je sâm svoj novi pristup služenju prirodi i znanosti o prirodnom kauzalitetu nazvao *Anticipacijom uma* i *Interpretacijom prirode*. Ako bi stavili u fokus društvo (skupa sa odnosom prema prirodi) i društveni kauzalitet, onda bismo dobili ovo što je Komšić dao u jednoj filozofiji društvenih znanosti kroz jednu društvenu fenomenologiju: novu anticipaciju uma u njegovom

inovativnom djelovanju (inovativni um) i novu interpretaciju činjenica, stanja stvari i procesa koje produciraju društveni akteri u mreži kauzalnih relacija koja je iznjedrila ideju socijalne pulsacije.

Da se radi o zreлом autoru, jasno je iz povezanosti njegovih ideja i misli o onom društvenom koje je izložio u drugim svojim knjigama, prije svega u knjizi *Socijalna moć uma* (2012), i povezanosti njegovih ideja sa idejama velikih filozofa i sociologa koji su sami na novi način konceptualizirali i racionalizirali (familijalizirali) stara pitanje u društvenim znanostima, mislim ovdje na Webera, Durkheima, Marxa, Meada, Comtea, Habermasa, Hegela i druge.

Zapravo se ta zrelost vidi iz načina na koji je Komšić izvršio *konceptualnu demarkaciju* svoje teorije prema konceptualnim resursima društvenih teorija sa kojima je stupio u dijalog tokom provedbe svoje anticipacije umnog djelovanja u inovativnosti i interpretacije društvenih fenomena kroz *osmostruku kauzalnost*. Kritički momenat Komšićevog pristupa društvenim temama je sigurno njegova redeskripcija društvenog kauzaliteta. Ako socijalne pulsacije (socijalne varijable) naseljavaju ontologiju društvenog svijeta, onda im više ne odgovara statična implikacija uzročno-posljedičnih relacija, nego dinamika koju izražava *koncept prenosivog kauzaliteta*. Društveni kauzalitet je anomalijski kauzalitet jer u društvenim relacijama uloge aktera nisu unaprijed podešene i njihova snaga djelovanja nije konstantna. Ovom pristupu razumijevanja društvenog svijeta ne odgovara više ni esencijalistička epistemologija sa instrumentalnim tipom racionaliteta ili čak vrijednosno neutralnim racionalitetom, nego inovativni um sa komu-

nikativnim racionalitetom podešavanja, usklađivanja zahtjeva za važenjem položenih u verbalnoj komunikaciji i fizičkom / društvenom djelovanju.

Na ovaj način, uvodeći novu ontologiju društvenih čestica u promjeni i kretanju socijalnih pulsacija, automatski je uvedena modalna logika relacija čiji je izraz prenosivi kauzalitet, i na kraju pluralistička epistemologija koja se bazira na anomalijском društvenom inferencijalizmu. Na taj način je zatvorena konstrukcija jedne nove društvene teorije koja bi mogla korespondirati jednoj projektivnoj sociologiji koja bi se oslanjala na konvergentne društvene fenomenologije i koja bi pokušala primijeniti projektivnu semantiku društvenih relacija kao svoju metodologiju ovisnu od anomalijskog inferencijalizma.

Težak je put konstrukcije jedne nove teorije. Potrebno je ili pronaći potpuno nove podatke ili činjenice i na nov način ih interpretirati, ili stare podatke ili činjenice vidjeti na nov (dublji, nekada "stariji" način, a nekada opet na moderniji) način. To "vidjeti na nov način" ili "interpretirati drugačije" znači aksiomatizirati činjenice ili podatke novim povezanim tvrdnjama koje su logičke implikacije, novi osnovni stavovi, različitog nivoa generalizacije, kao nosive grede / stubovi jedne građevine. Ponovno izgraditi jedan *Fachwerk* ili pojmovno zdanje (pojmovnu rešetku), kako to naziva matematičar i logičar David Hilbert u svom čuvenom tekstu *Axiomatische Denken*.

Ivi Komšiću je to uspjelo uvođenjem koncepta socijalne pulsacije. Taj koncept je ALFA KONCEPT njegove teorije koji je ugrađen u pet temeljnih stavova koji imaju funkciju aksioma u njegovoj teoriji.

Ove, pak, stavove treba posmatrati i interpretirati kao nestabilne ili nečiste aksiome jer su temelji anomalijanskog društvenog inferencijalizma, jer se tvrdnje, stavovi, zaključci, dokazi, teorije unutar društvenih relacija izvode iz uvjerenja, iz dijalektičkih premisa koje su samo vjerovatne a ne nužno istinite. One su ili na periferiji ili u središtu političkog djelovanja i nije ih nikada moguće zasnovati ni kao matematičke, ni kao logičke tautologije. Njihov sadržaj je uvijek promjenjivo iskustvo.

Sarajevo, 25.10.2015.g.

Adnan Fočo

**UTICAJ PRESUDA
MEĐUNARODNOG KRIVIČNOG
SUDA ZA BIVŠU JUGOSLAVIJU NA
PROCESE POMIRENJA
U BOSNI I HERCEGOVINI**

(Sarajevo: Filozofski fakultet, 2017, str. 201)

Rukopis autora Adnana Foče *Uticaoj presuda Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju na procese pomirenja u Bosni i Hercegovini*, koji je pripremljen za objavljivanje, sadrži 201 stranicu teksta čiji je sadržaj raspoređen u 4 poglavlja. Osim poglavlja, predloženi rukopis sadrži Uvod i Zaključna razmatranja i opremljen je kritičkim aparatom (sažetak, popis literature, index pojmova, index imena, biografija autora). U formalnom smislu, dakle, rukopis zadovoljava kriterije za objavljivanje znanstvenog istraživanja.

Autor u rukopisu tematizira jedan vrlo složen društveni, politički, kulturološki i psihološki fenomen koji je zadobio međunarodni status: konsekvence rata i ratnih stradanja u Bosni i Hercegovini proizvedenih u toku agresije izvršene na BiH (1992-1995), kao međunarodno priznatu državu, kroz prezentaciju dokumentacije Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju nastale u procesima suđenja za zločine izvršene u tom periodu. Jedan veliki dio autorovog rukopisa sastoji se iz prezentacije sadržaja optužnica i izrečenih pravosnažnih presuda. U tom smislu

ovaj rukopis donosi na jednom mjestu relevantnu zbirku dokumenata od neprocjenjivog značaja za dalja istraživanja koja će uslijediti kako u BiH, tako i u svijetu, jer je dokumentarna građa koju donosi jedina relevantna zbog svog institucionalnog statusa kojeg ima i kojeg je dobila u procesu suđenja pred međunarodnim sudom pravde. Ta se građa jednostavno priznaje kao objektivizirana i prihvata kao meritorni izvor saznanja o zbivanjima, a činjenice koje ona prezentira su trajna svjedočanstva po sebi.

Autor rukopisa je jednu vrlo osjetljivu temu izveo iz okvira dnevno-političkih prosuđivanja i rasprava, i iz formalizma isključivo pravničkih i sudskih praksi, primjenjujući na temu kritički sociološki idiom i kategorije interpretacije socioloških činjenica. To mu je omogućilo da prevlada emotivne i historiografske intencije u interpretacijama neposrednih aktera i da se fokusira na ono što je u tim procesima objektivna platforma, dostignuti standard objektivnosti priznat od svjetski relevantnih međunarodnih sudskih organizacija.

Treba odmah reći da je autor imao izuzetno težak zadatak interpretacije realnih fizičkih radnji i društvenih činjenica koje su u sociološkom smislu globalno dostupne i bile globalno aktualne pred očima javnosti. Njemu je bila dostupna deskripcija tih događaja u sudskim postupcima pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju, i njihova redeskripcija i interpretacija u javnom prostoru, kako od strane učesnika (porodice žrtava rata i presuđenih počinitelja ratnih zločina, domaće javnosti, međunarodne javnosti,...), tako i od strane ekspertnih analitičara. Taj zadatak je bio tim teži što ti procesi koje

autor istražuje još uvijek traju, odnosno sinhroni su znanstvenoistraživačkim procesima, jer gotovo da ne postoji historijska distanca, i apsolutno su nepredvidivi, što je pokazala i oslobađajuća presuda Vojislavu Šešelju, odnosno ti su procesi potpuno, u mnogim svojim aspektima, kontroverzni, paradoksalni i nekonzistentni.

Autor je ispravno postavio svoju hipotezu kojom je nadišao dihotomijske interpretacije koje se isključuju. Njegova je hipoteza temporalno korelativna stvarnim procesima koji su potencijalno mogući u budućnosti i u sadašnjosti i zavisni su od brojnih socijalnih i kulturnih i ekonomskih, moralnih i etičkih varijabli. Zapravo, autor uzima kao realnu mogućnost da takve brutalne činjenice kao što su one vezane za ratne zločine (genocid, etničko čišćenje, masovna silovanja, deportacije i iseljavanja stanovništva BiH), djeluju same po sebi kao trajna evidencija i kao jedno sredstvo osvješćivanja čak i onih koji te činjenice osporavaju ili ih krivo interpretiraju kako u sadašnjosti, tako i u budućnosti.

Sa druge strane, jedna od vrijednosti rukopisa je autorov pokušaj da o tim činjenicama promišlja sociološki a ne politički. Uzimajući jedan nekonzistentni, nekoherentni i hermeneutički u sebi proturječni sadržaj (počinjeni zločini, motivi, svjedočenja, optužnice, svjedočenja odbrane, vještačenja, politički pritisci, presude, interpretacije, negiranja, itd.), njegovom istraživanju dodatan problem dodjeljuje semantičko polje ("proces pomirenja") koje se u svakom slučaju više širi na prakse i strategije nastajanja i upotrebe psiholoških i kulturnih stereotipa, nego što se može njegov semantički i referencijalni status

zasnovati i rekonstruirati u nekom čvrstom i neproturječnom teorijskom sklopu. Zapravo je autorovo stanovište, premda djeluje objektivno i neutralno, prisiljeno biti probabilističko i posibilističko, ako ne i nejasno i tamno, samom činjenicom da niti su svi zločini otkriveni i procesuirani, niti su sve optužnice podignute, niti su sve presude izrečene, odnosno niti su svi zločini priznati od strane počinitelja, niti su sve pravosnažne kazne prihvaćene, a sve što je postignuto u procesu suđenja negira se ne samo od strane pojedinaca (počinitelja), nego od institucija i država koje su sudjelovale u agresiji na BiH!! Sama po sebi agresija na BiH je jedan masovni proces stradanja, njemu je slijedio međunarodni proces suđenja, a proces pomirenja je individualan, partikularan čin opraštanja bez zaboravljanja i nema zakonitosti koje bi ga motivirale i usmjeravale: naprotiv, države koje stoje iza agresije na BiH nastavljaju isto destruktivno djelovanje prema državi BiH i njenim građanima političkim sredstvima, negiranjem zločina, optuživanjem druge strane, progonima onih koji su preživjeli genocid i političkim pritiscima, itd.

U takvom kontekstu autor se poduhvata postupka procjenjivanja mogućnosti pomirenja aktera rata, zločinaca i preživjelih žrtava, na osnovu izrečenih presuda i kazni koje su dobili za svoja djela (koja ne priznaju!), što njegovo istraživanje nužno određuje kao doprinos fenomenološkom modelu istine koji je nekompletan, parcijalan, pragmatički, zasnovan na konkretnim ispoljavanjima i praksama koje su same po sebi slučajne i nekonzistentne, paradoksalne jer uključuju u sebe i lažne iskaze, a nikako teorijski, tj. principijelno fundirane. U svakom slučaju, takav fe-

nomenološki model istine nužno, i bez volje samog autora, sadrži u sebi elemente parakonzistentne logike koji se u pragmatičkom kontekstu sedimentiraju, a u teorijskom smislu su “neshvatljivi” jer su neshvatljive brojne činjenice koje su proistekle iz konkretnih dešavanja, iz političkih interpretacija i iz realnih životnih praksi i iz odnosa aktera. Sve to ostavlja ovaj kontekst i semantičko polje (“proces pomirenja”) stalno otvorenim, nedovršenim, nepoznatim...

Pod takvim okolnostima teško je dobiti teorijski utemeljen rezultat analize sadržaja prikupljenih dokumenata koji bi dao teorijski relevantnu formulaciju jasne i konzistentne istinosne vrijednosti. Činjenice koje je izabrao autor kao predmet svog istraživanja i koncept kojim je pokušao tematizirati ovaj problem kroz postojeća i nepostojeća stanja stvari, u tom sklopu prevazilaze jedan sociološki pristup i jednu sociološku metodu i zahtijevaju primjenu konzorcija metodologija i angažiranje konzorcija znanstvenih disciplina. Tematsko polje (“proces pomirenja”) zapravo prevazilazi teoretske mogućnosti pojedinačnog autora i traži dugotrajna i dugogodišnja empirijska istraživanja ponašanja, postupanja, mentaliteta, kulture, životnih praksi pojedinaca, grupâ, institucija, državnih aparata, međunarodnih odnosa, itd., itd., što ne može učiniti jedan pojedinac.

U pristupu kojeg je autor demonstrirao, dragocjen je njegov lični stav koji je zauzeo nakon istraživanja dokumentacije koju je u velikom obimu sakupio i prezentirao. Autor smatra da su činjenice koje iznose presude fiksirane i nepobitne i da ih je nemoguće falsificirati od bilo koje strane i sa bilo kojeg

stanovišta, jer ih je institucionalizirao jedan relevantni međunarodni sud. Nepobitna je činjenica da su izvršeni ratni zločini, zločini protiv čovječnosti, etničko čišćenje i genocid u Bosni i Hercegovini tokom ratnih sukoba u periodu 1992-1995. Optužnice koje su podignute pružile su snažnu deskripciju tih zločina i pokazale njihov karakter. Kazne koje su izrečene od strane međunarodnog suda reprezentiraju odnos čovječanstva prema tim zločinima, a ne volju ili dominaciju zaraćenih "lokalnih" strana. Autor je mišljenja da "sagledavajući ukupan proces i ulogu Međunarodnog suda u Hagu ne možemo a da ne konstatiramo da je on pomogao otvaranju procesa pomirenja, ali i vraćanju povjerenja među narodima i građanima Bosne i Hercegovine. Njegove odluke i presude su od bitnog značaja za satisfakciju nedužnih žrtava, njihovih porodica i naroda. On je ostao nada da postoji pravda i da će činioci nedjela odgovarati za svoje postupke i akte. Taj proces je spor, opterećen naslijeđenim stanjem i projiciranim odnosima u okviru države Bosne i Hercegovine. Ono što dobrim dijelom usložnjava brži proces promjena jeste konstitucija državnog uređenja i političkog predstavljanja na etničkom principu uz marginalizaciju građana i snaga koje su za proces pomirenja i izgradnju Bosne i Hercegovine kao moderne i građanske države."

Autor je pitanje utjecaja presuda Međunarodnog suda u Hagu na pomirenje u BiH shvatio i odredio kao ljudski proces na čijoj se realizaciji treba raditi, a ne kao politički-propagandni program neke političke partije kojim se maše u svrhu dobijanja glasova za dostizanje vlasti. Jasno je da je autorovo zaključno mišljenje iskazano optimistično, da predstavlja izraz

jedne volje i želje pojedinca kojoj, na žalost, još uvijek oponira zbilja, kako politička tako i društvena, i da je ono izraz jedne fenomenološki usmjerene optimističke epistemologije oslonjene na koncept nade. U ovom trenutku, pod ovim društveno-političkim okolnostima, u ovako konfrontiranom historiografskom baze-nu, i može se o pomirenju naroda u BiH govoriti samo kao o još-ne-bitku! U metakritičkom pogledu ovaj rad će poslužiti budućim istraživačima na ovom području da vrednuju kako se u jednom vremenu i iz jednog polazišta formirao sud o događanjima kojim se rukopis bavi, da li je on bio adekvatan ili ne, pod kojim je sve uvjetima sud autora bio donesen, kakva je njegova vrijednost i kakva je njegova sudbina u budućnosti. Politička epistemologija će učiniti da će autorovi stavovi i njegove lične preferencije postati predmet istraživanja i kritike (historiografije!), a ne onaj objektivni sadržaj kojeg je on sam istraživao! No samo će se stalnom redeskripcijom i uvođenjem novih induktivnih sekvenci u istraživanja ovakve vrste moći racionalizirati polje nade o kojem autor govori. To je dugotrajni, ali jedini put ka rekogniciji cjelokupnog fenomena. Zbog svega navedenog, preporučujem da se ovaj rukopis učini dostupnim javnosti u formi knjige.

Sarajevo, 18.10.2017.g.

Idriz Hodžić

POEMA O SREBRENICI

(Tešanj: Planjax komerc, 2018, str. 61)

Milenijski zločin je učinjen. U samom srcu Evrope, genocid nad Bošnjacima, nad evropskim narodom, nad građanima sa hiljadugodišnjom kulturom i jezikom bosanskim u kojem su sačuvani simboli od bosanskih kraljeva i znakovi od bogumilskih stećaka, od glagoljice do jevrejske Haggade, od rimskih utvrda do turskih karavan-saraja, od latinskih i grčkih pisama do austrougarske arhitekture, od hanefijskih tekija i medresa do kršćanskih samostana, od partizanskih zastava do modernih univerzitetskih diploma.

U Srebrenici, u Bosni i Hercegovini, na bezbroj mjesta je otpočet i dokončan zločin genocida i etničkog čišćenja i postao je dio zajedničkog pamćenja koje se ne da izbrisati nikada više. Zar je moguće poslije Srebrenice pisati Poeziju u kojoj se veliča Čovjek, Istina, Pravda, Dobrota, Čistota, Smisao života kojeg kao ljudi dugujemo jedni drugima? Zar je moguće ikada više pisati o Bosni i Hercegovini a ne spomenuti genocid, čijeg su arhitektu i izvršitelja precizno imenovali i dali mu adresu nazivom “Republika Srpska”!?

Kosti i lubanje žrtava još su rasute po šumskim stazama i po padinama Srebrenice. Vire čeljusti iz zemlje, šapću duše iz kamenjara i šikara, i očne duplje obasjavaju put pravednika i šehida za neka

nova pokoljenja. I opominju djecu koja se nevino igraju kamenčićima na obali Drine: čuvajte se, dragi, glaso-va koji vas zovu u smrt!

Ljudima je dat ovaj Svijet, ograničen i omeđen njihovim djelima, dobrim ili lošim. Djeci je dat isti taj Svijet, ali bezgraničan, jer jetimi nemaju krivnje ni za šta. Ljudima i djeci Srebrenice oduzet je Život kao takav, poslije čega više nema Svijeta, nema prirodnog Početka i Kraja dostojnih čovjeka.

Čovjeka se više ne može misliti kao Čovjeka, kao najviše moralno i racionalno stvorenje u prirodi! Pre-rano je takvom biću dato ime Čovjek! Zbog Krstaških ratova! Zbog Holokausta! Zbog Hirošime! Zbog Srebrenice! Zbog Novog Holokausta koji se priprema da riješi "islamsko pitanje" kao što je onaj od prije 60-70 godina riješio "jevrejsko pitanje"! U Evropi, naravno!

Idriz Hodžić, prijatelj kojeg sam upoznao kao borca u Sarajevskom Paklu tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, zreo, smiren i odmjeren čovjek, iskusan čovjek, čovjek koji zna tražiti rješenja i donositi odluke u stresnim i kriznim situacijama, čovjek koji poznaje ljude, zapravo ima jednu veliku "slabost": ne može biti ravnodušan na patnje drugih, ne može držati zatvorene oči, i zato ne može da šuti kad se radi o Zlu. Ljudi koji steknu veliko iskustvo, steknu i tu veliku slabost: svijest i samosvijest kojom proživljavaju tuđe živote i tuđa stradanja kao svoja.

Iz te potrebe i iz tog svog karaktera on piše poemu o Srebrenici još od onda kada smo bili u Sarajevu, u okruženju koje je moglo svaki čas postati još i veća Srebrenica. On zna da masovne grobnice ne treba zataškavati nikakvom politikom; ne treba Milenijski zločin sublimirati nikakvom kvazi naukom i na-

ručenom historiografijom. Arheologiju zla treba iluminirati, iznositi je na svjetlo dana, stalno je pokazivati. Čak kada bi sve bilo oprašteno svima na individualnom planu, humanističke i društvene nauke ne mogu prestati baviti se genocidom u Srebrenici. Jer, one moraju odgovoriti na pitanje: otkuda u Čovjeku čovjek-Zlikovac? Otkuda u Čovjeku čovjek-Koljač? Otkuda u Čovjeku čovjek-Silovatelj? Šta ga i kako generira, kako se formatira zločinački um, koja i kakva "kultura" ga favorizira, šta pogoduje razvoju te etno-nacionalne bolesti, koja historiografija i mitografija odgaja ljude da kolju, siluju, ubijaju, pale, skrnave, uništavaju?

Idrizova *Poema o Srebrenici* osvjetljava put onima / nama koji moraju / moramo odgovoriti na ta pitanja! To su razasuti i raskomadani dijelovi Sfinge naše Kulture koje moramo spojiti i povezati u svijest i samosvijest o samima sebi na ovom tlu kojeg dijelimo sa drugim i drugačijim!

Sarajevo, 18.5.2016.g.

Salih Fočo

RASTURENA DRŽAVA

(Sarajevo, Filozofski fakultet, 2019, str. 122)

Rukopis pod nazivom *Rasturena država* (2018) autora Salih Foče, profesora Univerziteta u Sarajevu, sociologa i dugogodišnjeg političkog aktera na različitim nivoima u Bosni i Hercegovini, sklopljen je od niza tekstova koji su objavljeni u periodu od 2005. do 2017. godine u različitim časopisima, i sa različitim ali uzajamno određujućim topikama: raspad Jugoslavije, uloga radničke klase i sindikata u tom procesu, rat u Bosni i Hercegovini, tranzicija i društvene promjene uslovljene tim događajem. Zanimljivo je da se u literaturi koja se odnosi na Bosnu i Hercegovinu u autorskim tekstovima pojavljuju sintagme koje spajaju različite vokabulare: između npr. Komšićeve sintagme *Preživljena zemlja* (2007) i Žižekove sintagme “podijeljena balkanska zemlja” (RT, 2018) nalaze se sintagme “Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država” (Kasapović, 2004), i evo sada Fočina sintagma *Rasturena država* kao naslov knjige. Kada se uđe u sadržaj i pojmovnik ovih tekstova, onda se pokazuje da su “zemlja”, “država”, “društvo”, “narodi”, “teritorije”, “nacije”, “institucije”, “politike”, “religije”... zapravo pojmovni instrumentarij kojim se objašnjava status jednog objekta društvene ontologije, dakle države Bosne i Hercegovine, procesi i stanja stvari koji taj status kartakteriziraju i formulir-

aju. Ove atributivne oznake vezane uz Bosnu i Hercegovinu svrstavaju je u kontingent država koje je Noam Chomsky 2007. godine označio sintagmom “Propale države” (“neuspjele države”, “države u raspadu”).

Šta se krije pod sintagmom “rasturena država”!? Za razliku od mnogih drugih autora koji se bave Bosnom i Hercegovinom, kao i gore navedenih, Salih Fočo je u stanju induktivno, sekvencu po sekvencu, konfrontirati dva društvena sistema, socijalistički i etno-nacionalistički, sa jednog stanovišta objektivnog analitičara društvenih fenomena koji zna dijalektički misliti. Jasno je pokazao koje su tendencije u jednom konceptu vlasti bile ugrađene (programirane, kako autor više puta kaže) u taj koncept vlasti kako bi dovele do njegovog samourušavanja, i koje tendencije u novom konceptu vlasti drže ga u stalnom stanju jedne institucionalne ruševine koja se dalje neprekidno lomi u kontradikcijama. Fočina, u kolektivnoj semantici »udomljena« (odomaćena), sintagma »rasturena država« etimološki čuva u sebi semantiku teritorijalne disolucije i semantiku strukturalne dekompozicije, a jako dobro može izraziti stanja i procese koji traju u formi multiplicirane degradacije.

U rukopisu *Rasturena država*, autor Salih Fočo razotkriva jednu, iza fenomena djelujuću, aporetičku strukturu ili unutarnju logiku samih etno-nacionalističkih politika i njihovih pozicija: ove se politike jednom *eksplozivnom logikom* (logikom konzistentne kontradikcije!) međusobno isključuju negirajući osnove one druge, a istovremeno se uzajamno afirmiraju u negiranju vrijednosti građanskog društva. U logici je ovaj način istovremenog važenja iskaza i

njihove negacije kao istinitih (kontradikcije) iz kojih se sve može ducidirati u jednom skupu iskaza s pravom označen kao eksplozivna logika (ili *deduktivna eksplozija*) čija je maksima: “iz kontradikcije sve slijedi: *ex contradictio quodlibet!*” To je logika društva u kojem se istovremeno počinitelji genocida smatraju herojima i žrtve genocida se izvode pred sudove za ratne zločine, a kvazi-intelektualci, koji “samo tumače realnost”, vrše pritisak na javnost da se ta i takva realnost - koja je nastala genocidom - konačno prihvati! To je logika društva u kojem se zagovornici građanskog društva nazivaju perfidnim nacionalistima, a rigidni etno-nacionalisti i njihova rasistička i diskriminatorna ideologija naziva politički opravdanim pravima “manjinskih konstitutivnih naroda” (koji su samo na puškomet razdaljine, odnosno na nekim mjestima samo preko ulice, već “većinski konstitutivni narodi”!).

Autor rukopisa nije svoju analizu ovih procesa stavio u kontekst velikodržavnih projekata susjednih zemalja, Srbije i Hrvatske, niti je tu analizu opteretio velikim teorijama zavjere međunarodne zajednice, nego je jednostavno pokazao razloge zbog kojih su ovi procesi imali i imaju svoje internalne uzroke u samoj društvenoj strukturi koja je sagrađena na dvije kontradiktorne ideologije, onoj socijalističkoj i samoupravnoj i ovoj etno-nacionalnoj i nacionalističkoj. Zapravo je autor rukopisa iščitao psiho-socijalnu kartu različitih društvenih grupa u konfuznom političkom kontekstu, političkih elita, radnika, građana, inteligencije i pokazao kako se razne vrste manipulacija njihovom etničkom pripadnošću, njihovim nacionalnim opredjeljenjem, njihovim vjerskim identiteti-

ma, njihovim kulturnim i obrazovnim kapacitetima, njihovim ekonomskim interesima, međusobno uslovljavaju i nadopunjuju u produkciji katastrofalnih posljedica za sve aktere.

Salih Fočo je, zapravo, sasvim iz jednog drugog rakursa interpretirao procese vezane za raspad Jugoslavije, procese tranzicije, procese privatizacije, procese etno-nacionalne politizacije bh. društva posmatrajući te procese kroz status rada i radnika kao titulara vlasnika rada i sredstava za rad (što je sâmo po sebi bila protivriječnost ideološki kontaminirana i koja je na kraju se izjalovila u formi radničkog samoupravljanja i diktature proletarijata!), kroz ulogu sindikata i falsificiranih i kriminaliziranih procesa privatizacije društvene svojine. Foči je na taj način uspelo rekonstruirati proces pretvaranja seljakâ, koji su *realno* izgubili sve (zemlju prije svega), u radnike koji su *formalno* dobili sve (fabrike i samoupravljanje), i samih radnika u etno-nacionaliste koji su istovremeno (!) *realno* izgubili sve i *imaginarno* dobili sve osvajanjem kolektivnog etničkog identiteta koji im je postao važniji od bilo čega drugog i za koji su bili spremni ginuti ili ubijati!!! Tako su ovi “društveni subjekti” ostali i bez zemlje i bez fabrika i bez kapitala i mogli su samo privatizirati / internalizirati ono što im je ionako pripadalo: etnički, nacionalni i religijski idenitet. Salih Fočo je time izložio fenomenologiju i konceptualnu arheologiju etno-nacionalističkog uma i time rekao sve što treba o porijeklu i upotrebi njegovih intencija i djelovanja!

Na prvi pogled se čini da autor vrši redeskripciju opštih mjesta, a, u stvari, on ono što svima izgleda poznato čini konceptualnim i eksplicira ga u interak-

tivnoj semantici političkih procesa u širem društvenom kontekstu i nerijetko prevodi tu eksplikaciju u zdravorazumske konstrukcije. On se nije upuštao u historiografske analize niti u analize političke geografije. O tome svjedoče indeksikatori i ključne riječi na nivou vokabulara i semantičkih vektora koji pokazuju njegovo stanovište i ujedno pristup topikama: na jednoj strani potpuno izostaju termini agresija, genocid, etničko čišćenje, žrtva, krivica, a u značajnom broju se javljaju koncepti rat, politika, politički, država, nacionalizam, elite, institucije, vrijednosti, programiranje, manipulacija. Sve to govori u prilog tvrdnji da se autor zbog naučne objektivnosti svjesno drži podalje od semantike konkretnog koja u parakonzistentnom kontekstu eksplozivne logike producira kontradikcije (“svako ima svoju istinu”!) na račun i u ime teorijske eksplikacije koja je formulirana sociopolitičkim uzrocima i posljedicama, odnosno implikacijama koje niti afirmiraju niti negiraju nego konstatiraju da iz stanovitih ideja slijede stanovita djelovanja i logične posljedice tih djelovanja! Fočo, kao autor ovih tekstova, samo omogućava da se te intencije i ta djelovanja zrcale u njegovoj beskompromisnoj analizi!

Autor ovaj pristup imenuje kao “hladna sociološka analiza” i uspijeva mu da u cijelom tekstu ostane izvan zapaljive i eksplozivne retorike, iako je i jednim dijelom bio akter i učesnik većine procesa o kojima piše. Međutim, upravo taj pristup samocenzure omogućava mu da pokaže da se i dobro i zlo u bh. društvu programira ideološkom teleologijom, bila ona socijalistička i komunistička ili etno-nacionalna i nacionalistička. Fočo pokazuje da ova manipulacija

na temelju programiranja započinje programiranjem mentalnih stanja, programiranjem straha, mržnje, beznada, neprijateljstva,... i objektivizira se kao socio-kulturni konstrukt u etno-nacionalnim obrazovnim programima, u medijima, u klero-nacionalnim mrežama koje se horizontalno ontologiziraju gomoljskim ukorjenjivanjem kroz sve institucije države i društva.

Salih Fočo svoju ulogu u knjizi vidi, u smislu metodologije socioloških istraživanja, kao učesnikaposmatrača. On, zapravo, svjedoči o događajima i procesima u kojim je imao aktivno učešće, imajući pri tome i aktivnu refleksiju. Taj bipolarni status autora, koji je istovremeno teorijski i praktički, akterski i analitičko-refleksivni, znanstveni i deskriptivni, diskurzivni i narativni, evidentan je kao stanovište i opredjeljenje u svim topikama kojima se ova zbirka tekstova bavi. Zapravo, autor ne skriva da je njegov način percepcije i prosudbe uvijek bliži narodnom, narativnom, praktičkom, koji ne prekriva društvene fenomene mrežom konceptualizacija pod okriljem neke ideje koja završava najčešće u nekoj ideologiji, nego neposredno, neuvijeno, služeći se i metaforom nudi čitatelju istinu *za nas* a ne istinu *po sebi* i *za sebe* kroz generalizacije koje bi trebale biti sivevremene teorijske iskustvene dogme, što je samo po sebi nonsens. Autor smatra da su “narodi oprezniji od svojih i političkih i intelektualnih elita. Mnogo bolje razumiju život njegove nedaće i potrebe od programatora zla, mržnje, podjele i rušenja onog što je vrijeme potvrdilo kao datost i nužnost života ljudi u zajednici.”

Salih Fočo kao autor ima jasne i precizne uvide u uzročno-posljedične relacije društva u kojem živi, u strukturu društva i države, u sudbinu porodice i pojedinca, u stanje kolektivne svijesti i individualnih psiholoških trpljenja i patnje koju produciraju i kontekst i država i društvo i institucije. Koristeći preciznu i neponovljivu metaforu, čije je porijeklo u narodnom mentalitetskom *backgroundu*, sociolog Salih Fočo kaže: “Institucije sistema su danas u Bosni i Hercegovini kao i muške sise, niti kome služe niti imaju svrhe.” Zapravo se, kao autor i znanstvenik, Salih Fočo jako trudi da ostane na nivou samorazumljivosti i da potisne u drugi plan svoje ogromno teorijsko znanje u korist brzog i efikasnog razumijevanja koje vodi računa o fenomenu recepcije političkih analiza koje se saopštavaju masi, narodu, ljudima od krvi i mesa sa kojima političke elite manipuliraju, a ne “društvenim subjektima” ili “društvenim akterima” koji su svjesni svoje uloge u društvu. Tako taj metaforički korektiv kojeg Salih Fočo koristi u izlaganju i objašnjavanju društvenih fenomena oslobađa njegove analize nerazumljivih sintagmi, nategnutih konceptualnih analogija koje ne dopiru do iskustva i svijeta života, i moglo bi se reći intimizira jednu naraciju koja se lako prepoznaje u kolektivnom osjećanju kao prihvatljivo mišljenje.

Iz svega rečenog slijedi da je ovaj rukopis objedinio nekoliko značajnih topika koje su godinama u fokusu javnog i privatnog promišljanja društvenog i političkog okruženja jedne državne tvorevine koja se više ne može definirati teorijskim formama, odnosno pojmovima države i prava, već se u njenom “razvoju” pojavljuju mutacije koje su nove i koje možda vode ka

nekom nepoznatom obliku statusa ili čak potpunog poništenja. Zbog toga što ogoljuje te transformacije koje pokazuju političke, institucionalne, društvene mutacije, i što to čini sa jednog vrijednosnog staništa koje konstruktori takve etno-nacionalističke realnosti odbacuju, smatram da je potrebno objaviti ovaj rukopis kao knjigu i učiniti ga dostupnim široj javnosti, univerzitetskim i akademskim krugovima.

Sarajevo, 01.11.2018.g.

Muhamed Filipović

ROMAN JEDNE BIOGRAFIJE

(Sarajevo: 2019, str. 364)

Rukopis autora Muhameda Filipovića *Roman jedne biografije* (I-tom, Sarajevo, 2018) predstavlja jedan nesvakidašnji i vrlo zanimljiv meta-narativni koncept izlaganja jednog sadržaja kroz objektivno vezanu “deskriptivnu metafiziku”, kroz jedan narativni dvogled koji ima dvije strane koje autor koristi kao kategorijalni i kao atributivni sud, kao objektivni i kao subjektivni opis, kao udaljeni i kao približeni fokus, kao umanjeni i kao uvećani pogled u procese svijeta života, kao smisaoni i kao značenjski izraz sa kojim se autor pojavljuje u dvije uloge: onaj ko pripovijeda o svom životu u trećem licu, autor romana koji tematizira, dramatizira, relaksira svoju vlastitu biografiju. Dakle, Muhamed Filipović stavlja svoj život u biografiju o kojoj se istovremeno izjašnjava kao romanopisac Muhamed Filipović. To je vrlo zahtjevna forma, zapravo forma semantičke samosvijesti koja reflektira sve svoje momente i sva svoja iskustva u realnom prostoru i vremenu, dajući im historijski i logički slijed, i ne izbacujući iz tog slijeda ništa što je čulno i što je doživljeno.

Za mlade čitateljstvo sadržaj rukopisa izgleda kao vremepolov, a mogao bi lako poslužiti i kao jedan *defter*, jedan vrlo precizan popis teritorija, imovine, objekata na toj imovini, ljudi koji su bili ili jesu vla-

snici imovine, odnosa između ljudi, teritorija i imovine, te odnosa između ljudi samih kroz nekoliko stoljeća u Bosni i Hercegovini. Na drugoj strani, atmosfera koju stvara romanopisac prevođenjem sadržaja ovog stalno dopunjavanog deftera u ambijentalni “katarstar” emocija, raspoloženja, toponima, nadimaka ljudi, opisa dnevnog života, karaktera ljudi i njihovih pojedinačnih sudbina, opisa “resursa” jednog porodičnog miljea i mentaliteta okruženja, još više umrežava i još dublje osmišljava ovu slojevitcu arheološku zbirku memorativne evidencije i konzistencije samog romanopisca. Zapravo je romanopisac Muhamed Filipović imao velike koristi od precizne i podacima prepune biografije Muhameda Filipovića koji je tu biografiju uspravno nosio više od 90 godina!!!

Međutim, treba napomenuti da je na neki način biografija Muhameda Filipovića data kao jedno rodoslovlje jedne porodice (Filipovići) koje je i rodoslovlje u kojem je *patria* nečije porijeklo, kao počelo ili princip: Muhamed Filipović svoje rodoslovlje mapira na rodoslovlje Bosne i Hercegovine, opisujući upravo ono što je bosansko, duh bosanskih ljudi, kroz vrijeme u kojem je doživio svoje pretke i svoje suvremenike. Tako će se u romanu koji se bavi njegovom biografijom pojaviti obostrano uzajamno preslikavanje na način ekvivalencije, a ne prostog identiteta, simboli koji pripadaju rodu Muhameda Filipovića i simboli koji pripadaju rodoslovlju njegove očevine / domovine, Bosne i Hercegovine; simboli koji pripadaju njegovom trpljenju i patnji i simboli koji pripadaju trpljenju i razaranju njegove očevine / domovine, Bosne i Hercegovine! Time je Muhamed Filipović, kao autor romana, zasigurno želio pokazati da je i

domovina, *patria*, očevina, za nekoga, ako ne za svakoga, implicitni uzrok ili počelo njegovih životnih zbivanja, i da čovjek i njegova *patria* spadaju u isti socio-kulturni rod.

Pri tome, u romanu Muhamed Filipović sebe samog ne doživljava kao rodonačelnika, kao počelo, nego kao osobu koja se harmonizirala i homologizirala sa zbivanjima i procesima koji su određivali njegov socio-kulturni kontekst, ali uvijek na kritički način, okrećući dvogled na pravu stranu onda kada bi se pogled njegovih suvremenika zamaglio i kritička misao otupila!!! Ta mu je intelektualna sposobnost davala mogućnost da stvara kontrafaktičke modalne kontekste i provjerava njihov smisao i značenje u sredini u kojoj je živio.

Na taj način je u prvom tomu ovog romana Muhamed Filipović opisao na koji je način Muhamed Filipović doživio faze svog života i faze svog razvoja, intelektualnog i moralnog, akademskog i političkog, u jednom kontekstu kojeg su određivale varijable koje su se pojavljivale stihijski, kao bezglavost režima, kao beskrupuloznost vlasti i njihovih nositelja, kao projekcije centara moći i njihovog podzemlja, kao glupost i naivnost političkih vođa, kao nemoralnost međunarodnih faktora.

Muhamed Filipović, profesor filozofije iz Bosne i Hercegovine, pokazao je da sve čega se dohvati filozof postaje drugačije, zadobije drugačiji smisao, kao što smisao matematskih izraza u zagradi mijenja negacija pred zagradom: filozofija ništa ne ostavlja istim, pa ni sam život. Treba ovde ipak navesti nekoliko misli upravo Marka Aurelija (121-180 n.e.), rimskog cara i stoičkog filozofa koji je doista napisao roman o

samom sebi u 12 knjiga. U knjizi II. paragraf 17. kaže:

"Dužina ljudskog života samo je tačka u vremenu, njegovo postojanje je u neprestanom toku, čula su mutna, sklop čitavoga tela podleže raspadanju i truleži, duša je čigra, sudbina je zagonetka, naš glas sumnjiv. Jednom rečju, sve što sačinjava telo, reka je, a što je u vezi sa dušom, san i dim. Život je borba i putovanje stranca; posmrtna slava je zaborav. Pa šta nas, onda, može da vodi? Samo i jedino filozofija. I to time što ćemo u sebi, kao pobednika nad nasladama i bolovima, čuvati demona od zlostavljanja i štete, što ništa nećemo raditi bez svrhe i služeći se laži i pretvaranjem, i što nećemo zavisiti od toga da li i neki drugi čovek radi to isto ili ne. Tako što ćemo ono što nam se desi i što nas snađe primiti sa ubeđenjem da sve to dolazi odnekud odakle i genije sam dolazi." (Marko Aurelije: "Samom sebi", "Razmatranja o samom sebi": *Των εις εαυτόν βιβλια*, II.17. Beograd: Dereta, 2004. Prev. Albin Vilhar)

Sagledavajući formu koju je izabrao autor da eksplicira dinamiku jednog svijeta kroz dinamiku jednog života, kraj jednog svijeta i sumiranje jednog života (kako autor na mnogim mjestima želi sugerisati!), važno je reći da će to, u romanu akumulirano iskustvo, sigurno biti vrijedan prilog za razumijevanje konteksta u kojem sami živimo. A to i jeste krajnji smisao pisanja ovog djela. Zbog toga svesrdno predlažem ovaj rukopis za objavljivanje.

Sarajevo, 30.05.2018.g.

Kenan Šljivo

**INFERENCIJALIZAM I
EPISTEMOLOGIJA.
SPOZNAJNOTEORIJSKO ČITANJE
FILOZOFIJE ROBERTA BRANDOMA**

(Zagreb: Filozofska istraživanja, 2019, str. 167)

Problem kojeg rukopis Kenana Šljive, docent na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, želi razriješiti kroz konceptualno istraživanje jeste sljedeći: ako se inferencijalizam zasniva uvijek na implikaciji, onda filozofija inferencijalizma treba pokazati kako se matrice semantičkih i sintaksičkih implikacija aktiviraju / funkcioniraju u epistemskim i kognitivnim implikacijama i u referencijalnoj, odnosno pragmatičkoj relaciji objekata-riječi-pojmova.

Rješenje problema kojeg autor sugerše je sljedeće: interpretacijom matrica inferencijalne prakse u komunikacijskim stereotipima moguće je pokazati da se logički principi, semantička pravila i kognitivno djelovanje (racionalnost intencionalnog) mapiraju u jednom epistemskom komunikacijskom činu / realiziranom stereotipu, koji se mora svaki put iznova interpretirati u svakom novom kontekstu uz pomoć ideje o holizmu kognitivnog.

Kenan Šljivo je u svom rukopisu problematizirao kompleksnost epistemskog komunikacijskog stereotipa i kompleksnost njegove interpretacije koja uvijek unosi ili učitava meta-logičke, meta-semantičke i

meta-pragmatičke elemente vlastitog iskustva, historije, držanja, itd. Princip koji je uveden kao jedan teorijski novum jeste *princip kognitivne ekvivalencije implikacija*. Ovaj princip je, zapravo, meta-komunikacijski čin ponovnog prepoznavanja (*rekognicije*) epistemskog aspekta sadržaja koji se koristi u jednom složenom komunikacijskom činu. Ova rekognicija je moguća samo u slučaju kada se jedan pojmovni sadržaj ponovo konstruira kao integral svih svojih logičkih, semantičkih i pragmatičkih konsekvenci. Pošto komunikacijske stereotipe tretira kao inferencijalne komprese pojmovnog sadržaja, Kenan Šljivo smatra da princip kognitivne ekvivalencije implikacija daje plauzibilnu mogućnost za rekogniciju kognitivne sinonimije pojmovnih sadržaja.

Šljivo je ovaj *princip kognitivne ekvivalencije* konstruirao iz odnosa prema filozofiji logike Nijaza Ibrulja (*Filozofija logike*, 1999) i *principu logičkog* kojeg je on konstituirao za *rekogniciju ad infiniti* djelovanja logičkih principa u svakom aktu interpretacije značenjskih struktura koje imaju svoju logičku strukturu. *Princip logičkog* je kod Ibrulja (1999) bio način da se jednim principom poveže korak od smisla (od predstave) ka pojmovnom sadržaju (predmetu), odnosno od smisla (*Sinn*) ka značenju (*Bedeutung*), kako je to video Gottlob Frege (*Begriffsschrift*, 1879). Posmatran u epistemološkom i spoznajnoteorijskom smislu, ovaj se princip logičkog razumijeva kao korak od pojmovnog sadržaja ka kognitivnom sadržaju i moguće ga je zamisliti kao princip kognitivne rekognicije ekvivalentnih stereotipa koji imaju u različitim upotrebama (u različitim jezičkim igrama i društve-

no-znanstvenim teorijama) ekvivalentnu spoznajnu vrijednost bez obzira na njihovu istinosnu vrijednost.

Centralna hipoteza njegovih istraživanja u ovom rukopisu odnosi se na mogućnost razumijevanja znanstvenih pojmova kao inferencija koje su epistem-ska matrica komunikacionih istraživačkih praksi. Preciznije: pitanje o tome šta su znanstveni inferencijalni stereotipi, kako se transformiraju i kako nastaju novi, te koje su konsekvence tih transformacija, jeste pitanje o načinu funkcioniranja teorijskih modela i njihove konceptualne fenomenologije.

Šljivin rad, koji referira na filozofiju Roberta Brandoma, ukazuje na to *kako se*, nakon Wittgensteinove tvrdnje da značenja riječe leže u njihovoj upotrebi, *konstituira znanje upotrebe značenja riječi*, vokabulara i iskaza kao komunikacijskih činova kroz njihove ontogenetske i psihogenetske faze (Quine), kroz njihove logičke i lingvističke stereotipe (Putnam, Brandom), odnosno kroz njihove inferencijalne i referencijalne prakse (Brandom). Ovaj model konstitucije znanja upotrebe značenja riječi poslužiti će onda kao model znanja konstitucije značenja vokabulara znanstvenih teorija, pri čemu će se pratiti tragovi normativizma u obje vrste konstitucije.

U Šljivinom rukopisu inferencijalni stereotipi su analizirani iz sintaksičko-logičke, semantičke i pragmatičke perspektive. Sintaksičko-logička analiza odnosi se na ispitivanje strukturalno-normativnih (pravila organizacije inferencijalnih shema) principa i logičkih (multiplikacija, homologizacija, itd.) postupaka koji se primjenjuju u izgradnji inferencijalnih stereotipa. Semantička analiza usmjerena je na analizu odnosa semantičkih općenitosti u iskazima odre-

đenog prirodnog ili simboličkog jezika i utvrđivanjem tehnika semantičke unifikacije i homogenizacije inferencijalnih stereotipa. Pragmatička analiza inferencijalnih stereotipa odnosi se na konsekvence upotreba inferencijalnih stereotipa u epistemskim komunikacionim modelima. Sve navedene metode su zastupljene u logici, analitičkoj filozofiji i filozofiji uma kao načini određenja zadovoljavajuće teorije istine i teorije značenja i ovdje se koriste u svrhu konstrukcije argumentativnog okvira za dokazivanje postavljene hipoteze.

Činjenica je da društvene jezičke relacije zavise od velikog broja stereotipnih obrazaca. Korištenje ovih stereotipa predstavlja distribuciju normativnih zahtjeva na koje se obavezuju oni koji te stereotipe žele koristiti u jednom komunikativnom diskursu. Cilj je bio, prema Kenanu Šljivi, pokazati da unifikacija i homologizacija inferencijalnih derivacija pojmovnog sadržaja znanstvenih pojmova jeste u isto vrijeme i proces konceptualne stereotipizacije neophodne za funkcioniranje znanstvene komunikativne zajednice. Zbog toga je bilo potrebno ispitati logičko-strukturalne, semantičke i pragmatičke aspekte razumijevanja teorijskih znanstvenih inferencija pojmovnog sadržaja kao stereotipa. To ispitivanje, preneseno u domenu epistemologije, nužno vodi ka ispitivanju relacija između pojmovnog / logičkog i kognitivnog / spoznajnog sadržaja komunikacije, jezičkih praksi i komunikacijskih / interpretacijskih strategija. Zato Šljivo, obrazlažući ciljeve svoga rukopisa, kaže:

“Problem kojeg hipoteza ove knjige želi razriješiti kroz konceptualno istraživanje jeste sljedeći: *ako se inferencijalizam zasniva uvijek na implikaciji, onda filozofija inferencijalizma treba pokazati kako se matrice semantičkih i sintaksičkih implikacija aktiviraju / funkcioniraju u epistemskim i kognitivnim implikacijama i u referencijalnoj, odnosno pragmatičkoj relaciji objekata-riječi-pojmova. Rješenje problema koje hipoteza sugerira je sljedeće: interpretacijom matrica inferencijalne prakse u komunikacijskim stereotipima moguće je pokazati da se logički principi, semantička pravila, i kognitivno djelovanje (racionalnost intencionalnog) mapiraju u jednom epistemskom komunikacijskom činu / realiziranom stereotipu koji se mora svaki put iznova interpretirati u svakom novom kontekstu uz pomoć ideje o holizmu kognitivnog. To znači da će u ovoj knjizi biti problematizirana kompleksnost epistemskog komunikacijskog stereotipa i kompleksnost njegove interpretacije koja uvijek unosi ili učitava meta-logičke, meta-semantičke i meta-pragmatičke elemente vlastitog iskustva, historije, držanja, itd. Princip koji ovdje uvodimo kao jedan teorijski novum jeste PRINCIP KOGNITIVNE EKVIVALENCIJE IMPLIKACIJA. Ovaj princip je, zapravo, meta-komunikacijski čin ponovnog prepoznavanja (rekognicije) epistemskog aspekta sadržaja koji se koristi u jednom složenom komunikacijskom činu. Ova rekognicija je moguća samo u slučaju kada se jedan pojmovni sadržaj ponovo konstruira kao integral svih svojih logičkih, semantičkih i pragmatičkih konsekvenci. Pošto komunikacijske stereotipe tretiramo kao inferencijalne komprese pojmovnog sadržaja, smatramo da princip kognitivne ekvivalencije implikacija daje plauzibilnu mogućnost za rekogniciju kognitivne sinonimije pojmovnih sadržaja.” (Šljivo)*

U svakom slučaju, Šljivino djelo je od izuzetne važnosti za spoznajnoteorijska i epistemološka istraživanja i svojim pristupom pokazuje postojanje jedne etablirane filozofske škole mišljenja u ovom regionu na području analitičke filozofije, filozofije logike, filozofije jezika i filozofije uma. Zbog toga je potrebno objaviti Šljivin rukopis koji može postati dobar početak dubljem promišljanju epistemoloških i spoznajnoteorijskih elemenata do kojih može da dopre filozofsko mišljenje koje na ovim prostorima tek treba da uslijedi u generacijama koje dolaze.

Sarajevo, 11.04.2019.g.

Vedad Muharemović

SAVREMENOST NACIONALIZMA

(Sarajevo: Academia Analitica – društvo za razvoj logike i analitičke filozofije u BiH, 2019, str.220)

Rukopis pod nazivom SAVREMENOST NACIONALIZMA autora Vedada Muharemovića, docenta na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, sadrži Uvod, Predgovor, četiri poglavlja, Završnu riječ (Post Scriptum), Bibliografiju i Indeks pojmova s ukupno 93 bibliografske jedinice na engleskom, bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku.

U Uvodu je autor dao kratak nacrt topika kojima će se baviti u četiri dijela svoje knjige. Njegovo istraživanje uključuje brojne aspekte moderne teorije nacije i nacionalizma u povijesnim uvjetima nastanka ovih socio-političkih konstrukta koji su se onda razvijali i tokom tog razvoja postali kompleksni socio-kulturni realiteti koji poput "društvenih crnih rupa" uvlače u sebe sve u perimetru svoje egzistencije i svoje prpjektivne semantičke / simboličke interpretacije. U četiri poglavlja (I. Modernizam i geneza nacionalizma; II. Etnosimbolizam kao teorijska perspektiva etnonacionalizma; III. Pojedinac kao refleksivni društveni akter i pravo izbora; IV. Može li globalizam bez Levijatana nacionalizma?) autor je vrlo informirano i konzistentno izložio brojne pristupe identitarnih teorija pitanjima nacije i nacionalizma u različitim vremenskim razdobljima, od nastan-

ka nacija u modernom industrijskom društvu do njihovih grubih materijalnih i simbolički konstruiranih matrica u postindustrijskom i modernom dobu informacijske i komunikacijske tehnologije.

Vedad Muharemović je u rukopisu *Savremenost nacionalizma* znalački i vrlo zrelo izložio kompleksnu socio-političku konstrukciju fenomena nacije i nacionalizma kroz topike političke epistemologije i društvene ontologije, uključujući topike društvene fenomenologije i filozofije društvenih znanosti. On je *protejske modele ovih fenomena* (“tribalna svijest”, “kolektivni identitet”, “etnonacionalizam”, “etnosimbolizam”, “patriotizam”, “društvena doksa”, “visoka kultura”, “politička ideologija”), umrežio u sociološki i teorijski vokabular koji je nastajao u djelima najznačajnijih sociologa i analitičara devetnaestog i dvadesetog stoljeća. Time se uvrstio u red ozbiljnih i vjerodostojnih bosansko-hercegovačkih sociologa i mislilaca društvenog svijeta.

Autor razumijeva naciju kao socio-kulturnu datost i nacionalizam kao “ontološki imunitet” (P.Tillich) koji je u toj datosti zadat svakom pojedincu i koji služi kao imanentni princip identifikacije, reprezentacije, organiziranja, preživljavanja, kompozicije i unifikacije *datog* i *zadatog*, i kao simbolički -semantički okvir koji postavlja imanentne granice svijesti i samosvijesti preko kojih za pojedinca, doduše, ima Nešto Drugo, ali čemu on ne može korespondirati i ka čemu ne može transcendirati.

Autor je odabrao da se bavi nacionalizmom, tim, kako sâm kaže, “opskurnim fenomenom”, ne primjenjujući metodologiju dihotomijskih sučeljavanja ideal-tipskih teorijskih pozicija, nego prije svega sagle-

davanjem tog “konstrukta političke ideologije” u kompleksnim, konekcionističkim, paralelno distribuiranim kontekstima moderniteta (globalizacije, globalnih integracija i globalnih distribucija) *kroz distinkcije* i sekvence redeskripcije. Takvom sociološkom *fuzzy*-fikacijom ovaj fenomen precizira se od tačke do tačke, od decimale do decimale, i na taj se način obesmišljavaju i reduciraju globalizacijski “razmazani pojmovi” (L.Wittgenstein) transnacionalnih ili a-nacionalnih teorija identiteta. Time se dobija punktualno izoštrena funkcija pripadnosti ovog fenomena u socio-kulturni svijet kojeg se želi globalizacijskom jugovinom otopiti do socio-kulturnog relativizma. Postupkom preciziranja funkcionalne mape fenomena nacionalizma jasno se vidi da se tu hermeneutički i fenomenološki horizont formira na vrlo niskom i rudimentarnom nivou tla i horizontalnog ukorjenjivanja od kojeg se prije može spotaknuti nego ga nekom utopijskom refleksijom transcendirati. To samo znači da se dispozicijska svojstva jednog takvog političko-ideologijskog konstrukta ne mogu projektirati uvođenjem udaljenih i opsegom širokih predikata / označitelja *per definitionem*, nego samo stalnim izoštravanjem i detaljnom granulacijom atributivnih, deskriptivnih karakterizacija koje se gomilaju kroz sve “nacionalno obojene” kontekste u kojima se stalno manifestira, na “drugi način”, jedan te isti kvazi-indeksikator: “taj naš”, “taj njihov”,...koji ih čini uvijek “manjinskim kontekstom”.

Vedad Muharemović je svoj odnos spram nacije i nacionalizma obrazovao na svom opreznom i empirijski utemeljenom “temperamentu”, i na literaturi koju je pažljivo birao a uz pomoć koje je zaobišao svu do-

maću i svjetsku literaturu koja se kritički odnosi prema identitarnim teorijama kolektiviteta i koja nudi razloge za transcendiranje i ignoriranje koncepta imanentnosti nacionalizma. Zaravo je Muharemović prihvatio stanovišta svojih sugovornika o ovoj temi, Durkheima, Hobsbawma, Gellnera, Smitha, Andersona, Bergera, Luckmanna, Calhouna, Giddensa, Connora, Özkirimlia, Maleševića, i brojnih drugih, i geometrijskom progresijom proširio njihov pristup na jednu vrstu auditorija u čijem su vokabularu fenomeni nacije i nacionalizma fiksirani i opravdani / utemeljeni *implicitnim* semantičkim operatorom SVOJ (narod, vjera, jezik, kultura, historija, ...) i *eksplicitnim* logičkim operatorom SVAKI (nacionalizam, identitet, kultura, društvo,...). Taj auditorij se eksplicitno povezuje s utemeljenjem i funkcioniranjem institucija država-nacija, a implicitno ima široku bazu u razumijevanju nacionalizma kao imanentne "nevidljive ontologije" (J.Searle) koja je osnova jedne u sebe zatvorene specifične teritorijalne deontologije (koja je sama u sebi osnov parakonzistencije!)

Autor želi naše uopšteno i često samo kritizersko promišljanje o fenomenima nacije i nacionalizma i njihovim deriviranim modusima osloboditi apriorne negativne interpretacije koju apliciraju globalizacijske i transnacionalne ne-identitarne teorije, odnosno one teorije i interpretacije koje završavaju u nekom trans-temporalnom izmu, u nekoj ekstenzivnoj i domišljatoj epistemskoj novotariji koja nacionalizam želi ukloniti iz popisa granica teritorija, granica identiteta, granica menatliteta, povijesti, iz cijelog ograničenog i u sebe zatvorenog teritorijalnog vokabulara lokalnih i parohijalnih indeksa značenja tako

što ga proglašavaju nebitnim, suvišnim, remetilačkim, nazadnim faktorom u razvoju ljudskih društava.

Autor samim naslovom (*Savremenost nacionalizma*) daje ovom fenomenu konstantnost i trajnost, i zapravo ga određuje kao jednu vrstu socio-kulturnog refleksa ugrađenog u ljudsku društvenu prirodu, u naš socio-politički i kulturni *background* iz kojeg su determinirane sve naše prošle, sadašnje i buduće reakcije. On u stvari ne smatra da bi primjena negativne dijalektike na ovaj koncept i ekstenzivne prosvjetiteljske anticipacije ovog fenomena mogla biti od koristi za društvenu fenomenologiju nacije i nacionalizma.

Autor eksplicira ono šta brojnim teoretičarima nacije i nacionalizma u sociologiji znači "pripadnost naciji" i koje su konsekvence te pripadnosti u različitim socio-političkim kontekstima, a posebno u kontekstu modernosti i institucionalizacije kolektivitetā utemeljene najprije na građanskom a onda na etničkom principu. Iz tih se teorijskih pristupa jasno vidi koliko je u identitarnim teorijama i praksama važna ta strategija za pojedinca: pripadanje pojedinca jednoj naciji, jednoj kulturi, jednom jeziku, jednoj religiji, jednoj teoritoriji, jednoj državnoj-institucionalnoj organiziranosti uzima se kao arhetipski kulturni i socijalni stereotip u kojem nastaje, konzervira se, i interpretira kako materijalna tako i simbolička egzistencija nacije.

Ali pri tome je istovremeno vidljivo da se u ovim teorijama tretira nacionalizam kao *radikalni konzervativni modus* kojem je važno da pripada jednoj individualnoj supstanciji bez koje ne može egzistirati kao

socio-kulturni fenomen, odnosno kao instrument kolektiviteta za postizanje nacionalnih ciljeva! (Kao u ekonomsko-kapitalskom smislu u kojem pojedinac ne može bez novca ali može bez banke, dok banka ne može bez komitenta, bez grupe komitenata, jer banka ima neki zajednički finansijski plan manipulacije novcem pojedinaca i grupa u svrhu njihovog navodnog boljitka!). Tako i u identitarnim teorijama građanski nacionalizam bez sakralnih modusa postaje sekularna religija koja preuzima kolektivnu manipulaciju ili manipulaciju kolektivnom svijesti. Tako taj modus, jedan od modusa koji pripadaju supstanciji građanina može postati *modus vivendi*! Zato autor ne vidi mogućnost teorijske održivosti neke transnacionalne i a-nacionalne “druge supstancije” koja bi k tome još bila u stanju reflektirati / transcendirati svoje identitarne moduse jer su socio-kulturne prakse tako podešene da ne određuje pojedinac strategiju svoga pripadanja ili "refleksivnog" nepripadanja naciji, nego nacija nužno nameće, kao prevenciju, strategiju nacionalizma pojedincu! A “iskakanje” ili istupanje pojedinca iz tog zlatnog kaveza “pripadanja svome” narodu i svojoj naciji samo potvrđuje pravilo!

Autor u istraživanju koncepta nacije i nacionalizma ne unosi ideološko čitanje, ne unosi nikakvo specifično vlastito ideološko stanovište niti propagira nečije teorijsko ideološko stanovište, ali je njegovo metodološko stanovište jasno: pustiti istoznačne teorije identiteta, nacije, nacionalizma da se dopunjavaju. U jednom smislu bi se moglo reći da njegove *analize nisu alternativne* i da nemaju *brainstorming* karakter u smislu inovativnih konceptualizacija razumijevanja nacije i nacionalizma, ali su svakako naturali-

stičke, pragmatičke i instrumentalističke u nastojanju da jasno i nedvosmisleno pokažu da su granice nacionalne pripadnosti determinirane, da je njihovo individualno prelaženje moguće ali da nije perspektivno, da supstitucija nacionalnog identiteta još uvijek nije zamjenjiva nekim drugim modelom identifikacije i reprezentacije koji bi u svim aspektima pružio istu supstancijalnost kolektivnom identitetu.

Međutim, *pojam* nacionalizma nije moguće odrediti pozitivno, pa čak ni preko termina savremenosti i konstitutivnosti ili sveprisutnosti ili imanentnosti, jer je sam pojam nacionalizma vrijednosno formuliran i to negativno vrijednosno formuliran i ne može ga se pozitivno eksplicirati. U tom smislu, ako se odista želi odrediti ovaj pojam, onda tu njegovu negativnost nije moguće izbjeći ili zaobići niakvim temporalnim operatorom, a najmanje kvantifikatorom "svaki". Upravo stoga jer je partikularni nacionalizam antitetički postavljen prema svakom drugom, a ne samo nekom određenom partikularnom nacionalizmu, onda je paradoksalno zaključivati da je svaki nacionalizam prirodna nužnost svih nacija i njihovog postojanja, pa je samom tom činjenicom destilirana negativnost ovog pojma iz konačnih učinaka za njegovu upotrebu. Ako se u odredbu pojma nacionalizma uđe iz njegovog samog sadržaja, a ne iz njegove upotrebe (instrumentalistički, pragmatički, naturalistički), dakle iz njegovih bitnih karakteristika, onda nije moguće izbjeći kritički idiom. Sve dobro ili svako dobro koje ima nacionalizam za jednu naciju isključuje svako dobro za druge nacije, mada su poznati slučajevi kada dva nacionalizma surađuju na istrebljenju neke treće nacije koju optužuju upravo za

nacionalizam (primjer dvostruke agresije na bošnjački narod u Republici Bosni i Hercegovini, 1992-1995)!! U prilog takvom razumijevanju nacionalizma kao fenomena koji isključuje pozitivitet svoga djelovanja i svojih imanentnih funkcija u multilateralnim društvima jer tu isključivost ima ugrađenu u svom pojmu, rečeno je u domaćoj literaturi

“ U nacionalnoj društvenoj ontologiji ili u nacionalnoj državi uvijek je zadat intencionalni sadržaj svih društvenih i kulturnih mogućnosti, uvijek je deontički sadržaj prefiksiran nacionalnim sadržajem. Nacionalizam se javlja samo kao dodatna homogenizacija toga sadržaja u svim sektorima društvene ontologije, kao hiper-nacionalni stav ili držanje prema drugim nacionalnim identitetima i ta se onda homogenizacija politički instrumentalizira u isključivanju i negaciji drugog i drugačijeg nacionalnog sadržaja. Ono što je tom hiper-nacionalnom stavu ili držanju karakteristično jeste da nikada ne postoji samo kao jedna izolirana dogma nego uvijek u mreži dogmi koje fundiraju hiper-nacionalno uvjerenje. Jedna se dogma opravdava pozivanjem na jednu širu dogmatsku strukturu ili na jednu mrežu povezanih “istina” koje se u jednoj kulturi opravdavaju specifičnim društvenim razvojem identiteta.” (N.Ibrulj, Nacionalni dogmatizam ili logika konsocijacije, 2008).

Čak i kada autor zauzme analički vrijednosno neutralnu poziciju, odnosno kada odluči da za razumijevanje i interpretaciju nekog koncepta ne postavlja sâm nikakvu analitičku hipotezu, nije moguće da se ne izjasni o svom metodološkom stanovištu. Za Muharemovića je to sljedeće: da se nacionalizam, kao

koncept i kao društveni fenomen, ne simplificira njegovim negativnim konotacijama koje iz njega isijavaju, nego da se njegova kompleksnost rasvijetli iz njegove višedimenzionalne društvene funkcije koju ima za naciju i za pojedinca, i da se tako potvrdi i ustanovi njegova *imanentnost*! Imanentnost nacionalizma, bila onda brutalna ili sublimna, predstavlja za autora realnost koja nema alternative! Bar za sada i do sada nijedna metafizika u formi transnacionalnosti ili a-nacionalnosti nije u mogućnosti iz sebe iznjedrili nijedan snažniji faktor homogenizacije i unifikacije svih sociokulturnih komponenti nacije, niti u materijalnom niti u simbolčkom smislu. Zapravo je to osnovna teza autora ovog rukopisa. Savremenost i imanentnost nacionalizma!

U obilju literature koja se isključivo kritički i vrijednosno-analički (sa kritičkom analitičkom hipotezom o građanskom društvu i multinacionalnoj državi) bavi pitanjem nacije i nacionalizma kod nas, i gdje se zastupanje takvog kritičkog i analitičkog idioma označava kao “perfidni nacionalizam”, rukopis Vedada Muharemovića poziva nas da se vratimo na tvrdo a široko poprište kojeg je teritorijalizirala država-nacija a kojeg je nacionalizam okitio simbolima, gdje se svako (transnacionalno) lebdenje nekoliko centimetara iznad tog tla može smatrati, rečeno Kantovom metaforom, “nesigurnim skokom preko uskog jarka”! U tom smislu ovaj rukopis neće nikoga nadahnuti za prosvjetiteljsku borbu protiv nacionalizma, ali će osvijestiti mnoge o snazi i prirodi, o “institucionalni kanalima” kroz koje djeluje i o rovovima i tranšejama u kojima bi ti socio-kulturni i institucionalni kanali mogli uvijek da završe, tako da bi mogli

sami donijeti odluku o brzom i dubokom, za dulji period potrebnom, ukopavanju u tu savremenost!!

Dakle, autor nam ne govori *kako treba da se od-*nosimo prema nacionalizmu, nego kako stoji stvar sa nacionalizmom, kako je stajala i kako će vjerovatno stajati u budućnosti. Sa vrlo velikim stupnjem teorijske akribije, izlažući brojne koncepte modernih i postmodernih teorija o naciji i nacionalizmu, etniji i etnonacionalizmu / etnosimbolizmu, uzimajući u obzir različite aspekte, Muharemović nam, vrlo otvoreno i bez krzmanja, detaljno slika jednu kompleksnu mapu kroz koju se ovaj koncept distribuirao sve do trenutka u kojem simbolička struktura te socio-kulturne mape ne pređe u tri dimenzije prostora i jednu dimenziju vremena, u stvarne objekte, ljude, procese, stanja stvari, i tako nas spusti na realno tlo, na poprište na kojem i usred kojeg zapravo živimo. Moglo bi se reći da autor nema namjeru otkrivati nikakve revolucionarne istine ili davati nova rješenja problema nacionalizma u svijetu, nego radije precizno fiksirati to *kako jest* stvar sa nacionalizmom i tako uklanjati zablude o mogućnostima pronalaženja takvih (a-nacionalnih, trans-nacionalnih) rješenja. Naravno, autor je svjestan da je nacionalizam problem, ali ne misli da ga se može niti ignorisati niti kritičkim stavom eliminirati. Odnosno, to može učiniti svaki pojedinac za sebe, ali to nije moguće na nivou kolektivne svijesti i kolektivne egzistencije, na nivou kolektivne epistemologije i kolektivne intencionalnosti vezane za naciju i njeno bivanje kroz vrijeme i prostor.

Vrlo je važno imati ovakvu vrstu studija koje nam na realan i objektivan način daju "konačni" opis društvenih nužnosti u svijetu u kojem živimo, a tako

i razloge zbog kojih i transnacionalisti postanu glasni kada se dirne u njihovu vlastitu teritorijalnu deontologiju, kada globalizacijski cunami udari i razori granice njihovih institucionalnih formi, i, k tome još, takve studije nam pokazuju šta nam preostane kada zašute utopisti, pacifisti, revolucionari, i usamljeni vizionari i transnacionalisti, a stvar nacije i nacionalizma uzmu u svoje ruke identitarni naturalisti, realisti i pragmatisti.

Smatram da je ovaj rukopis potrebno objaviti jer će sadržaj koji je u njemu izložen i metodološki pristup izlaganju tog sadržaja imati brojnih pristalica ali i snažnih protivnika, i u svakom slučaju će pokrenuti promišljanje jedne sumorne društvene stvarnosti u kojoj danas živimo.

Sarajevo, 10.10.2019.g.

Ivana Seletković (I)

**DLANOVI ZNOJNI OD ČEKANJA
/ THE PALMS SWEATY OF WAITING**

(Digital knjige, Zagreb, 2020)

Rukopis zbirke poezije Ivane Seletković: *Dlanovi znojni od čekanja* (eng.naslov: *The Palms Sweaty Of Waiting*) u kojem su pjesame raspoređene u nekoliko blokova: Tuga (I), Nestajanje (II), Musica Sacra (III), samo na prvi pogled ostavlja prostora čitatelju da formira jednu parcijalnu ili fenomenološku, nekonzistentnu i proturječnu sliku internalnih stanja i procesa koji iznose tu sliku iz autoricine *Scripture Mentis*. Ali rekurzivnost postupka u kojem se smjenjuju ulomci kanonske tekstualnosti i muzička metafora traži stalno iznova čitanje u kojem se na koncu fenomenološka razina njenih pjesama pretvara u model poetske istine koji ima svoj početak i kraj, svoju emotivnu aksiomatiku i svoje racionalne konstrukcije (racionalizacije).

U prvom bloku pjesama (I.Tuga) obuhvaćene su pjesame koje samo dopuštaju da iz njih probija nevidljiva ontologija tuge koja nije usmjerena na neki objekat strasti, nego, više od neposjedovanja stvari ili bića, ovdje su u pitanju objekti smisla egzistencije, njihovo odsustvo u poretku smisla ljudskih “veličanstvenih” efemerija! U pjesmi *Umoriti se od voljenja* najupečatljivije se pokazuje taj preskok od veličanstvenog ushićenja ka prozaičnoj efemeriji kojom se ono, za autoricu po pravilu, završava. U drugom blo-

ku pjesama (II.Nestajanje) sakupljene su pjesame koje produbljuju mentalne metamorfoze koje skrivaju aveti postojanja, iluzije i košmari u glavi, sve ono što se samo pojavljuje kao biće, a nije, sve što se samo čini kao istinito, a nije, sve što bi samo moglo biti, a neće nikada. U pjesmi *I sada* jasno se vide dva dijela pjesme ili dva dijela jedne misli kako se ruše jedan u drugi: najprije oduševljenje, a onda pad u ništavilo! U trećem bloku pjesama (III.Musica Sacra) sabrane su pjesme koje zaista imaju u sebi najviše pustoši, i to one koju iza sebe ili pred sobom ostavljaju ideali koji propadaju u antitetičkoj i dihotomijskoj postavci koju autorica stvara iz pjesme u pjesmu. Sahriniti misli, umrijeti, otići, pobjeći, biti griješan, pokajati se, biti kažnjen, odustati od putovanja, ...sve je tako jedna *follia* koja u sebi sadrži knjigu posrnuća, knjigu pokajanja i knjigu iskupljenja. Pjesma *Vapaj grešnice* samo u nekoliko redaka na drastičan način poveže sve konsekvence negacije i raspadanja jednog mogućeg ljudskog plana zasnovanog na konvencijama. Zapravo je značajan vokabular ove pjesnikinje povezan sa vokabularom klasične muzike u kojoj su muzički kanoni izmješani sa katehizmima koji su propušteni i neizrečeni upravo zbog muzike / glazbe!

Iz svega navedenog jasno slijedi da poezija Ivane Seletković nije optimistična konstrukcija ni vanjskih ni unutarnjih stanja ni događanja. Ona nije ni simplificirani izraz stanja duše; ovdje autorica jednostavno daje čitateljstvu na uvid kako stvari za nju izgledaju, kakvim ih ona čini. Percepcija čitatelja se neprekidno vraća na poeziju Ivane Seletković kao na tekst koji udaljenim označiteljima obznanjuje men-

talnu scripturu u stihovima bez rime ali sa propozicijskim sadržajem: empatiju, strah, želju, očekivanje, nadanje, očajanje, tugu,...i istovremeno provodi racionalizaciju svih intenzivnih mentalnih stanja poetičkim okretom ka ironijskoj kontingenciji koju svako stanje, svaka emocija, svaka misao, ima u sebi od početka. Odsustvo rime u ovoj poeziji doznaju da je iz nje odustan svijet koji bi se mogao postaviti u semantički sklad ili da kod autorice ne postoje apriorne forme semantičkih dvojnika koje bi uveseljavale čitateljstvo svojim ritmičkim pojavljivanjem, svojom fonološkom ili morfološkom ekvivalencijom i ekvivokacijom.

Umjesto toga, pjesnikinja je toliko sposobna da racionalizira sva mentalna stanja i mentalna djelovanja izmišljenih ili stvarnih fenomenoloških jastava / sopstava, koja često nisu usklađena i međusobno se isključuju, da sve što podražajnim značenjima riječi dovede u raspad i disoluciju i dezintegraciju ponovo integrira jednom jedinom riječju i poveže u smislen poredak osjećanja i misli.

Poezija Ivane Seletković je duboko lična, iako u njoj nigdje ne postoji ontologija i epistemologija prvog lica. Nekada je hermetična i nedostupna onom tko nije spreman da čeka, ko ne zna čekati, ko ne zna ili ne može vidjeti iza riječi sjenke koje prave značenja njenog vokabulara, ko ne zna skrenuti pogled u stranu i za trenutak stvoriti logičku sliku svijeta koja lebdi nad njenim stihovima. A ta logička slika njene poezije sadrži puno konstativa koji nemilosrdno referiraju na nepostojeća stanja stvari i ne ostavljaju bilo što otvorenim u semantici mogućeg. To pruža

izgled krajnjih, gotovih, kategoričkih prosudbi koje autorica ne ublažava i ne želi mijenjati.

Poseban kvalitet ove zbirke poezije Ivane Seletković je da se pjesnikinja odlučila na dvojezično izdanje svojih pjesama. Neke od njenih pjesama čak bolje zvuče na engleskom jeziku i za eventualnog izdavača ove zbirke sigurno će značiti dodatnu vrijednost.

Zbog svega rečenog iskreno preporučujem rukopis Ivane Seletković za objavljivanje.

Sarajevo, 2020.

Ivana Seletković (II)

**DLANOVI ZNOJNI OD ČEKANJA
/ THE PALMS SWEATY OF WAITING**

(Digital knjige, Zagreb, 2020)

POEZIJA KAO SEMANTIČKA SAMOSVIJEST

1.

Strategiju pjesnika niko ne zna, čak i onda kada cijelom svijetu objavi svoju stvaralačku adresu na kojoj živi. Jer on se ne obavezuje društvenim praksama, premda su poezija i književnost pisane jezikom koji sâm jeste društveno umijeće. On se ne obavezuje stereotipima značenja riječi niti kognitivnom sadržaju pojmova, premda svojom poezijom komunicira s ostatkom svijeta, premda pojmovi nisu onostrani, i premda je njihov sadržaj dostupan kolektivnom saznanju. Pjesnik nema institucionalnog posla(nstva), nema gotovog oruđa za svoj rad, on nema fabriku rečenica ili strofa koje samo sklapa u nekom pogonu mašte, on sebe stvara od trošenja samog sebe; pjesnik tako “otvara” sebi “posao” i pravi “oruđa” onda kada odluči da javno prizna da je u vezi sa Mističnim na način koji je samo njegov. Nije fiksirano ni zadato ni to što je Mistično: *da jest* Svijet, ili *kako jest*, ili kako se pojavljuje za *svijest* onoga ko ulazi s maštom u njegovo doživljavanje. U svakom slučaju, svaki

pristup Mističnom traži svoj vokabular koji opet i sam može postati predmet poetskog interesovanja.

Pjesnik stvara ono za što je potrebno prethodno da stvori prostor i vrijeme u samom sebi, da bi mogao pokrenuti stvaranje potpuno novih relacija između “stvari” koje možda još ne postoje i tek treba da se pojave iz projektivnih sjenki koje imaju svakodnevne riječi a koje drugi ljudi ne vide. Taj vokabular riječi koje imaju sjenke jeste nevidljivi vokabular mogućih značenja riječi u koji bi mogla biti uhvaćena strategija pjesnika. Ali... pjesnici, naravno, nisu nikakvi super vojnici imaginacije sa spravama sa kojima mogu da gledaju ljude i bogove u mrklom mraku tokom “noćnog posmatranja”. No to da pjesnici vide sve drugačije jer u sebi imaju drugačije ustrojene pojmove vremena i prostora, da sve drugačije doživljavaju, jeste sigurno.

Odgonetanje strategije ontološkog obavezivanja i epistemoloških principa jednog pjesnika nije ništa lakše ako se njega lično zna. Zapravo, to ne koristi i najčešće je kontraproduktivno jer vodi u redukcionizam na personalnu ravan. Tu personalnu ravan i sam pjesnik negira jer svoje djelo smatra interpersonalnim produktom djelovanja općih istina kroz njegov dar ili talent na poseban način. Svaki pjesnik uvijek negira da je iskustvo koje izražava samo njegovo privatno i da je jezik njegov privatni jezik, ali uvijek naglašava da je način na koji to iskustvo izražava autentičan i samosvojan. Univerzalnost koju pjesnici, filozofi i književnici pripisuju svojim djelima jeste razlog njihovog djelovanja na interpersonalnoj i komunikacijskoj ravni u kojoj sudjeluju

društveni akteri, bez obzira na svoj emotivni i mentalni *background*.

Možda je još najbolje ući u neku / nečiju poeziju na druga / sporedna vrata značenja riječi unutar vokabulara kojeg pjesnik koristi: ulaz preko mogućih značenja koje svaku riječ okružuju kao njene sjenke koje nastaju zbog različite upotrebe jezika, zbog različitih “jezičkih igara” u kojima sudjeluju. Pri tome je nužno procijeniti koliko vokabular pjesnika označava jednu zatvorenu ontologiju, bila ona naturalizirana, racionalna, iracionalna, idealizirana,... na temelju onoga što dopušta u svom hermeneutičkom horizontu *da jest*, da je jest *biće*, da jest *bivstvujeće*. Ili se radi o *esse* koje postoji samo zbog toga jer je *esse percipii* na jedan određen i osobit način, u berклиjevskom smislu, ili možda u smislu mentalističke fenomenologije postoji samo kao sistem *qualia* koje su toliko subjektivni kvaliteti svjesne percepcije, da su u stanju stvoriti estetske svjetove koji se ne mogu uspoređivati i time semantiku mogućih svjetova bez rigidnih označitelja uopće. U svakom slučaju, prevođenje vokabulara pjesnika u anonimni vokabular čitatelja odvija se preko jednog sistema *analitičkih hipoteza* interpretacije, racionalizacije i rekognicije, koje prevoditelj-čitatelj treba da uspostavi kada želi razumjeti poeziju jednog autora.

2.

Razumjeti strategiju jednog pjesnika i jedne pjesme znači razumjeti pjesničku strategiju uopće i istovremeno moći “deducirati” umjetničku teoriju

lijepog iz jednog primjera lijepog! A postići to oboje izgleda nemoguća misija, pa čak i metodički neutemeljeno, bar u isto vrijeme. To bi bila parcijalna teorija istine, istina iz jednog primjera, koja je možda primjerena za zahvatanje intencionalnosti umjetničkog djelovanja i otkrivanje primarnog razloga takvog djelovanja navođenjem poetskih sekvenci kao induktivnih sekvenci koje taj primarni razlog redeskripcijom i reinterpretacijom postavljaju ili prevode u vokabular u kojem više nema sjenki značenja riječi, u jezik u kojem djeluje i funkcionira logika prirodnog jezika (objekt jezika).

Kada se pred sobom ima jedna konkretna pjesnička zbirka kao što je zbirka DLANOVI ZNOJNI OD ČEKANJA autorice Ivane Seletković, onda se može dobiti uvid koliko vokabulara i njihovog prevođenja dopušta njena poezija, koliko lingvističke varijable imaju u sebi projektivne moći, koliko riječi koje “igraju” u njenim “jezičkim igrama” imaju sjenki ili mogućih značenja, da li su susjedna / derivirana značenja riječi pripadna graničnim objektima na koje riječi referiraju ili su objekti iščezli i tek se konstituiraju u procesu kretanja mogućih značenja riječi, ili u procesu granulacije značenja riječi u kojem istovremeno nastaje jedan ili svi mogući subjekti njene poezije, govornici i sugovornici, kroz čiji se odnos konstituira *semantički horizont* njene poezije.

Za početak bi mogli – čak gotovo u heraklitovskom izričaju – reći da poezija Ivane Seletković okupljena u zbirci DLANOVI ZNOJNI OD ČEKANJA “oute legei, oute kriptei, allo semainei: niti (raz)kazuje niti prikriva, nego naznačuje”! Nema u njoj mnogo obvezivanja osjetilnom, čulnom, vanjskom svijetu

stvari i događaja. Ova je poezija jedno snažno internalno, unutražno okrenuto sebe-razumijevanje i sebe-postavljanje, pa tek onda postavljanje Svijeta - jedan princip filozofije transcendentnog idealizma. Emocije su tu primarni kvaliteti bića, i to bića onakvog kakvo je viđeno a ne kakvo jest po sebi neposredovano emocijom, i stoga umjesto razumskih kategorija, koje bi sređivale i uređivale vanjsko iskustvo, nastupa i djeluje jedna dubinska *gramatika qualia* koja istovremeno producira i sama jeste produkt kvaliteta *mogućeg iskustva* u unutarnjem sebe-osvješćivanju autorice. Iz tog procesa mi saznajemo što njoj, autorici zbirke, znači Svijet, koju vrstu Stvarnosti u njemu ona preferira a koju ne, kako se njoj pojavljuju vrijednosti i što za nju, a ne po sebi, znače relacije koje se mapiraju ili ne u jednom svitku njenih metafora.

Tako se u poeziji Ivane Seletković koriste udaljeniji pjesnički označitelji, a ne deskriptori i designatori kao indeksirani termini naturalizirane epistemologije u kojima se plošno fiksira postojeći objekt u prostoru i vremenu i kači za sliku svijeta kao eksponat na zid galerije. Pjesma *Dječaku* najbolje pokazuje (*Smrt vatre / Život tek započeo /... Vatra je ugasla*) da je metaforom izrečeno nešto što tek treba shvatiti, što tek treba povezati s iščezlim objektom ili referentom pjesme. U poeziji koja pretendira da bude *semantička samosvijest* ne radi se samo o *iščezlom objektu*, nego ujedno i o *iščezlom subjektu* poetskog početka: i objekt i subjekt tek treba da se konstituiraju u međusobnom odnošenju, u kretanju semantičkog samoosvješćivanja. Nigdje u tim označiteljima nije vidljiva brutalnost čina kojim je okončan i uga-

šen jedan mladi život, stotine mladih života. Direktna ontologija smrti koja uzima dječake velegrada ulazi u vokabular indirektnih poetskih označitelja i postaje melanholija, indirektna epistemologija tuge: žrtve još uvijek imaju tragove krede na svojim rukama i njihovo iščezavanje sa pozornice života prekriva smijeh onih koji ostaju na toj pozornici krvavih ruku.

Ovakva vrsta poezije koju piše Ivana Seletković, zasnovana na ovakvoj vrsti iskustva / samoposmatranja i dopuštanja postojanja onomu što je na taj način precipirano, mogla bi se tretirati kao semantička samosvijest. Poezija i jeste *semantička samosvijest* iz koje često ispada ili u kojoj često golim okom nije vidljiv zlatni kavez logičkih funkcija racionalne strukture svakodnevnog jezika u kojem logika djeluje kao intuitivni *Fachwerk*, kao racionalna konstrukcija kojoj se unutarnje iskustvo treba podvrgnuti da bi bilo razumljivo i drugima.

Racionalna konstrukcija Stvarnosti u poeziji koja o Svijetu ne govori fizikalnim terminima moguća je samo kao rekonstrukcija emocija koje bježe od fizikalnih pojmova naturalizirane epistemologije i kroz semantičke izomorfizme ide u dubinu psiholoških, emotivnih stanja i procesa. Semantički operatori ove poezije, koja je zbiljska semantička samosvijest, jesu dati u terminima mentalnih / emotivnih stanja: *tuga, ljubav, voljenje, očekivanje, nadanje, strah, očajanje, žaljenje, razočarenje, umor od voljenja*,... Kada se ti operatori primijene na objekte tih i takvih, unutarnjih, mentalnih, psiholoških stanja i procesa, pojave se *qualiae*, odnosno etičke, estetske, fizičke predstave pridobijene iz vlastitosti percepcije "objekata".

Qualiae nisu u spoznajnoteorijskom i epistemološkom smislu ni *phenomena* ni *noumena*, nego impresije duše, koja je svugdje i nigdje, podjednako udaljena od uma i od čulne percepcije, a u umjetnosti posebno bježi od svih ograničenja sve do nesvjesnog u *backgroundu* osobe. Tek se iz tih diferenciranih topika duše vidi kako se povećava ili umanjuje udaljenost od objekata koje percepcija opisuje i kako se sa tom distancom mijenjaju prostor i vrijeme koji iščezavaju i naseljavaju se u internalnim kvalitetima koje duša određuje! U metafiziku subjektiviteta spada tvrdnja da postoje subjektivne sposobnosti koje su objektivni uvjeti spoznaje, ali taj se epistemološki apriorizam gubi kada se promišlja ono u šta se ne može prodrijeti sa unaprijed određenim principima. Na primjer, ono što mi zovemo sjenkama riječi ili mogućim značenjima riječi, autorica u pjesmi *Okajanje* naziva “značenjskim kontaminacijama” (*Značenjska kontaminacija / Nastupa kad vidiš ono nepostojeće / Znaš ponešto što ne želiš / Tražiš zastajkujući / Pitaš zaobilazeći duboku filozofiju ranjavanja / Maketa je spremna / I prije samog rađanja*) koje u njenoj svijesti produciraju višak nevidljive i neregularne ontologije koja je unaprijed zadata “maketa života” i koja uvijek može postati “duboka filozofija ranjavanja”.

3.

Vokabular poezije koji koristi Ivana Seletković sadrži jednu prikrivenu, a na nekim mjestima eksplisitnu, muzičku paralelu koju ona želi da uspostavi u sadržaju svojih emocija. Na primjer, Vivaldijeva trio-

sonata *La Follia* je jedan muzički materijal ili jedna forma napisana za tri instrumenta, sa početkom kojim se uvodi glavna tema u sporom tempu (Adagio), ali sa uvođenjem najmanje 19 složenih ritamskih i melodijskih varijacija teme: mnogo sadržaja, mnogo raznovrsnosti, sa poretkom koji se dâ jednako dobro prevesti u nekoj drugoj izvedbi i sa nekim drugim brojem instrumenata. U toj vrsti muzike sadržano je sve kao u jednom ovoju. I sve se dâ izmijeniti, presaviti drugačije. Pjesma Ivane Seletković kojoj daje naziv *La Follia* daje sadržaj života kao jedan uređeni skup, život kao jedna patetično-dobro uređena formula brojnih sekvenci, kao jedan balon ispunjen živom energijom izvan kojeg čeka neko da taj balon probije... (*Živim u balonu. / U njemu su ljudi, brežuljci, kuće, putovanja, / Duge kiše, snjegovi, paunovi, gliste, muhe, / Svjetovi sa svojom patetikom. / Sve se odvija po nekom redu / A ipak, sve je ... kao u refrenima smješnih i tužnih lažnih pjesnika. / Izvan balona stoji čovjek, / Pripravan, / S iglom / I skupina Patrica Süskinda / koja će probaviti ostatke.*). Opasnost je čovjek koji stoji izvan zamišljenog poretka, izvan dobro uređene formule života, izvan balona, izvan azila kojeg pruža patetika života, neko ko stoji u umjetnosti koja uništava red i poredak!

Fenomenologija tijela i tjelesnosti u poeziji Ivane Seletković ne igra nikakvu ulogu osim kada se u njenim strofama pojave glasovi ili zvuci, ruke i dlanovi. Postoji čak izvjesna doza prezira prema tom sklopu vanjskih objekata pažnje u koji spadaju i ljudi od kojih se zazire! Zapravo se može govoriti o “iščezlom vanjskom objektu” ove poezije i njegovoj zamjeni oblicima muzičkih zapisa / nota koji se kreću kao mini-

malistički muzički simboli, atomizirani ili molekularni znaci pozicije zvuka u prostoru, prema vrhu ili prema dnu partitura.

Fenomenologija duhovnog svijeta u pjesmama Ivane Seletković je dominantna. Zapravo, postoji više dokaza da se ova poezija odvija / odmotava skupa iz istog svitka iz kojeg se odvija muzika koja se imenuje *musica sacra* koja je tiha, posvećena, mistična, duboka, usporena, svečana..., koja ima svoje operatore u molovima kroz koje vrlo često negdje u dubini probija Basso Profundo kao u kompoziciji Pavela G. Chesnokova (*Tebe slavim*), na čijoj partituri u vrhu stoji uputa za način izvođenja: не многа медленное, покойно (ne jako sporo, umireno). Drugo je “svijet istinosne mašte” ili “svijet ljepote”, ali pred kojima čovjek stoji jer ne zna kako na ta vrata pokucati – “možda nekim allegrom” - kako kaže pjesnikinja u pjesmi *Pokucati allegrom?*. Ali *allegro* nije u naravi ove pjesnikinje, brze, radosne i vesele reakcije su joj strane, jer joj treba vremena da skupi hrabrost, da sebe prvo otvori i time sebe pokaže i učini slabom, da sebe otkrije vrstom kucanja, jer zna da time otvara proces katarze za koji ne zna kako će se završiti!

Nekada se poezija Ivane Seletković čini kao suzvučje pomiješanih arija iz različitih vokabulara, a opet usklađenih ljudskim glasovima koji variraju melodiju na jednu istu temu, poput onih konstruiranih u kompozicijama Jocelyn Pook (*Libera Me*), koje također spadaju u mistične tonove toga što se imenuje kao *musica sacra*. Na primjer, pjesma *Glazba* doslovno uzima citat iz onoga što je *musica sacra*, naslov jedne arije, *Erbarme dich, mein Gott*, komponirane od strane J. S. Bacha po tekstu 26-27.

poglavlja Evandelja po Matiji. Ritam pjesama koje piše Ivana Seletković određuje semantički naboj riječi koje upotrebljava, *gramatika qualia* koje izražava, blizina ili udaljenost od iščezlog objekta pjesme. Koliko smo kao čitatelji ili sugovornici blizu ili daleko od smisla njenih pjesama, zavisi od dužine sjenki riječi ili od mogućih značenja riječi koje igraju iza riječi i koje nam odvlače pažnju od pukih termina.

Poezija koju piše Ivana Seletković nije izraz ushićenja i radosti, više i češće su to melanholična stanja duha, tužna saznanja i spoznaje, često ima gnjeva u izražavanju otpora konvencijama, ima skepse, odsutnosti vjerovanja u idealne konstrukcije, zamora od čekanja nekog Dobra samog po sebi, odbacivanja krivnje za trpljenje prolaznosti i nesavršenstva stvarnosti, nedokučivosti smisla, neuhvatljivosti referencije. Ali njene su emocije ukroćene njenom refleksivnom semantikom, ona te procese i stanja duše osvještava redeskripcijom, rekognicijom, misaonošću do koje joj je stalo jer emocije isto tako mogu biti plošne i lažne.

Ivana Seletković nerijetko pokazuje svoje klasično obrazovanje u pjesništvu i muzici / glazbi, pokušavajući da u poeziji pronade *kanone* koji funkcioniraju u muzici. Npr. u pjesmi *Pokucati Allegrom?* (Rekao je: *Poniranje u ljepotu je dvoboj / u kojem umjetnik, prije nego što pobijeden padne, / u stravi više.*) autorica doslovno unosi misao drugog pjesnika (C. Baudelaire) i pretvara je u kanon. Ali, ona ponekada, tačno znajući šta radi (sic!), atmosferom koju napravi u svojoj pjesmi, podsjeti pažljivog čitatelja na neke stihove koji spadaju u istu konstelaciju jezičkih igara, u istu porodicu muzičkih igara! Tako atmosfe-

ra u pjesmi *Glazba* koja je personalizirana percepcijom i doživljajem prvog lica spoznaje (*Boli ova glazba i čitav orkestar u glavi / I suita iz izgubljenog vremena / I fuge koje bježe / I zanosni i uzoriti menueti / Wachtet auf, ruft uns die Stimme / Boli i ovaj kasniji košmar etide u glavi / ...i vizija goluba listonoše na prozoru / Jednostavno je zaboravio doći / Erbarme dich*), biva iznenadno prekinuta naslovima muzičkih djela Johana Sebastiana Bacha (*Wachtet auf, ruft uns die Stimme; Erbarme dich*) koji u pjesmi funkcioniraju kao autorske analitičke hipoteze uzete iz klasične muzike koje služe autorici da prevede svoja značenja u muzička značenja uz pomoć vlastitih analitičkih hipoteza za prevođenje personaliziranog vokabulara u muzički vokabular! No, skup *analitičkih hipoteza* koje je potrebno čitatelju da primijeni na *prevođenje* njene poezije u *anonimni vokabular samorazumljivosti*, zavisi od vrste diskursa za koji se opredjeljuje kada se usmjeri ka sadržaju njenih pjesama. S druge strane, taj izbor zavisi i od autoričinih autentičnih analitičkih hipoteza koje sama koristi kada vokabular pjesme prevodi u vokabular muzike. Upravo pjesma *Glazba* otkriva kako su analitičke hipoteze pjesnikinje citati klasične muzike i kako atmosfera iščezava u transformacijama sjenki značenja riječi njenog vokabulara u vokabularu Bachovih *cantata* i *passia* koje se ubrajaju u najvažnije forme *musica sacra* do danas.

Poezija koju piše Ivana Seletković vrsta je semantičke samosvijesti koja se konstituirala strategijom prevođenja izomorfničkih vokabulara, analitičkih hipoteza, gramatikom *qualia*, iščezlim objektom referencije i udaljenim označiteljima, i sve to skupa ne do-

zvoljava plošnosti emocija, predstava ili koncepata da dobiju važenje u njenom razumijevanju partitura svijeta i fenomena koji nastaju i nestaju u kompresama simbola.

4.

Šta bi mogla biti onda, nakon svega rečenog, nakon svih ponuđenih vokabulara, jezičkih igara, gramatike qualia, njihovih prijevoda u druge semantičke sjenke, umjetnička strategija pjesnikinje Ivane Seletković? Strategija je način, plan, zamisao, ideja koja omogućava da se realizira neki postavljeni cilj, da se neki sadržaj razvije kroz sve svoje stupnjeve, od čulnog podražaja do predstave, od predstave do pojma, od pojma do ideje. Stari njemački mistici, kakav je npr. bio Jakob Böhme, imali su metaforu *jezik srca* iz koje su i pomoću koje su željeli objasniti što je *Misterium Magnum* ili što je *Signatura Rerum*: što je to po čemu se može jedan jezik *Naturae*, kojeg čini vidljiva forma bića, prevesti u udaljenu *Signaturu* koju ljudi razumiju tek kroz jezik srca i vokabular vjerovanja!?

Musica sacra je muzika srca i onaj ko svoju poeziju stavlja u tu paralelu traži put da na taj način dođe do suštine stvari... Koncept Svetog želi učiniti neko biće nezamjenjivim, stalno prisutnim, odnošenje prema osobi kao svetoj oživljava je, vraća je kroz govor srca u prezentnost, obnavlja njeno nevidljivo prisustvo. Pjesma Ivane Seletković *Musica Sacra* stavlja svetost u drugi kontekst - *Continuo* bivanja čovjeka (*Zamjenjiv si čovječe / ne zato jer nisi druga-*

čiji / već stoga jer je mnogo ljudi / mnogo – pogledaj
ih / masa zamjenjivih / Zamjenjiv si čovječe / ne zato
jer ne vrijeđiš / već stoga jer je mnogo vrijednosti /
mnogo - čitaj ih / aleje vrijednosti / Zamjenjiv si čo-
vječe / ne zato jer te nagoni navode i progone / već
stoga što je mnogo nagona / mnogo - osvrni se / još
uvijek „jest“ i „biva“ / na neznanom prapočetku.).

Sacra Scriptura se i zasniva na čitanju Signature vječnog vraćanja koju autorica imenuje zamjenjivošću, nadoknadiošću, stalnim pojavljivanjem istog u vremenu. Pročitati blijedost nečijeg lica, drhtanje tijela kada se privije uz drugo tijelo, kršenje ruku, znojenje dlanova, kao posljedicu unutarnjih psihološki i mentalnih stanja i procesa (npr. zaljubljenosti!?), kao unutarnju Signaturu Duše koja se ovim znacima pojavljuje u vanjskim stanjima tijela, znači otkriti unutarnju svetost emocije, koja nastaje i nestaje, koja se ponovo pojavljuje iz restlova (stalnog) postojanja i stalnog protoka doživljavanja. Kao u pjesmi *I sada (Samo malo, / Samo malo, / Raširi ruke da / Razočarenje prisloni svoj obraz / Na tvoje dlanove već / Znojne od čekanja / Posvuda su alati / Ostavljeni od / Popravljanja / Restlova / Postojanja* !) unutarnja se emocija duše pokazuje u vanjskom stanju tijela: dlanovi znojni od čekanja, od napetosti, od želje, od straha da neće biti ispunjena očekivanja. I to se stalno ponavlja, uzdiže se iz rekurzivne nade i odlazi u Ništavilo! Kao hodanje po partituri života, po partituri koja je jednom iscrtana za sve i po kojoj svako kreće ispočetka, smatrajući je samo svojom i neponovljivom! Ova svijest o stalnom nastajanju i nestajanju, o prolaženju i vraćanju jednog te istog, snažno obilježava pjesnikinju Ivanu Seletković. Da

su te emocije jake, da imaju svetost i spiritualnost, i osim toga fizičku težinu, da su snažna stanja uzbuđenja koja paraliziraju ono Ja koje ih nije svjesno, jasno je iz pjesme *Ti, čitaj!* (*Prošao je čovjek / Pružio je ruku / Šmugnuh na drugu stranu / Gdje rekoše da je rijeka / Tamo me dočekaoh duh što proriče budućnost / Prikovah se za stolicu / Trenutak, dva / Ustadoh s glinenim nogama / Već se počeh raspadati / Na vrijeme posegoh za rukohvatom / Pluća su postala dva oblaka / Ono Ja se našlo na uzlaznom putu / Nestalo je onda / Iščezlo s horizonta*).

Pjesma *Basso Continuo* još na drugi način uspostavlja paralelu sa muzikom, više i dublje nego što se mogu nečemu dodati muzičke kulise. (*Odnijet će sve / poplava ovih dana / i donijet će nabuljali / zaborav i eho u pustoši / Pozelenjet će sve / opet nakon tih / dana / Ali ostat će miris vlage / i crte s rasprsnućima / na fasadama / Bit će puno nogu i ramena / što se sudaraju / na asfaltu ispod kojeg / su nagomilane / kosti zaboravljenih / grobova / Potrebno je zaokružiti / priču o / prolaznosti*). Kontinuum nastajanja i nestajanja, postajanja i propadanja, vlage sjemena iz kojeg sve niče i kojem se sve vraća, stalno fascinira i poetski angažira Ivanu Seletković, ali njene reakcije podsjećaju na rekurzivnu gnozu antičke drame koju su izrekli filozofi prirode tvrdnjom: “početak i kraj u istoj su tački”... “oduvijek bijaše ono što jest i uvijek će biti”. Neko ko želi “zaokružiti” i time dokončati, “priču o prolaznosti” ima pitijijski dvosmislenu verbalizaciju vječnog kruženja *physis*a: “zaokružiti prolaznost” može značiti prekinuti je i okončati je u nekom pojedinačnom biću (!?), ili iznova spojiti kraj

sa početkom u metafizičkoj kružnici po kojoj se kreću (a da to i ne znaju!) fizičke stvari.

Ima u ovoj poeziji različitih vokabulara, ima različitih odnosa prema Sugovorniku kojem se Ivana Seletković obraća u svojoj poeziji: pjesnički jezik prevodi se ovdje u termine muzičkog jezika, jezik kulturnih činjenica prevodi se u jezik kazališta, jezik vjerovanja prevodi se u jezik srca. Doista je poezija za Ivanu Seletković semantička samosvijest koja se konstituira i rekonstituira kroz ovaj semantički itinerarium, kroz partituru koja dopušta put prema gore i put prema dole na kojima se u jednoj pjesničkoj kružnici sastaju sugovornici u istoj molekuli notnog zapisa. Ono od čega ova pjesnikinja istinski i strastveno bježi jeste plošnost, duhovna oskudnost, upotreba znakova umjesto simbola, pripisivanje riječima značenja umjesto njihovo modeliranje i stvaranje iz vlastite unutarne potrebe.

Personalni i kulturni izomorfizam, rekonstrukcija činjenica vlastite duhovnosti u kulturnim činjenicama različitih epoha, rekonstrukcija vlastitih estetičkih i etičkih *qualia* u semantici različitih umjetnosti je način da vlastita poezija postane vlastita semantička samosvijest, kao azil koji umjetnost bezinteresno nudi drugima. Autorica ne tjera sjenke koje imaju riječi kao svoja različita značenja u različitim jezičkim igrama, ona ih prevodi u druge vokabulare i stvara mogućnost da izgubljena značenja nađu svoju riječ! To bi mogla biti strategija poezije Ivane Seletković.

Sarajevo, 2020.g.

Katarina Bošnjak

**UTJECAJ OPROSTORENJA
LIMINALNOG U IDOLUMU
ESHATONA ABRAHAMSKIH
RELIGIJA NA FENOMEN GRANICA**

(Sarajevo, Sophos, No.13/2020).

Znanstvenoistraživački članak “Utjecaj oprostorenja liminalnog u idolumu eshatona abrahamskih religija na fenomen granica“ autorice Katarine Bošnjak, MA, dia (diplomirana arhitektica), asistentice na Arhitektonskom fakultetu u Sarajevu, predstavlja značajan doprinos razumijevanju kompleksnih interpretacija eshatoloških predstava o zagrobnom životu ljudske duše iz svjedočanstava / vjerujućih iskaza ispisanih u svetim knjigama abrahamskih religija, filozofske hermeneutike i antropologije prostora i vremena sagledanih u duhovnom svijetu u kojim se ti procesi konceptualiziraju, i arhitektonske antropologije u kojoj se ove predstave i ovi koncepti materijaliziraju formama i sadržajima uprostoravanja.

Katarina Bošnjak je jasno predočila svoje ciljeve istraživačkog članka, osnovnu tezu i metode. Kontekst u kojem se ovo istraživanje odvija je jako širok, kulturološki i civilizacijski dosta izdiferenciran, sadrži u sebi brojne aspekte kozmologije i kozmografije, mitskih i mitoloških interpretacija, fenomenološke i psihološke aspekte vrijednosti, metafore, analogije i

imaginacijske tokove. No u tom širokom kontekstu autorica se fokusirala na abrahamske religije (židovstvo, kršćanstvo, islam), unutar toga na eshatologiju (predstavljanja kraja, idolume, ideje, zamisli o zagrobnom životu, zamisli o životu duše nakon smrti, o ciklusima njenog otjelovljenja i procesima katarze), i u tom kontekstu na *otkrivanje arhetipova koji se uprostoruju u realnom prostoru* kroz arhitekturnalno modeliranje prostora.

Autorica nalazi da se svojevrsnim ukrštavanjem predstava koje se vertikalno zasnivaju na osi Zemlja – Nebo, sa onima koje se horizontalno zasnivaju na liniji granulacije faza katarze kroz koje duša prolazi / filtrira se, koje su limitirane...zasniva zapravo koordinatni sistem koje granulira prostor, u geometrijskom smislu, u fenomenološkom smislu, u psihološkom smislu, u kognitivnom smislu, u antropološkom smislu, u kulturološkom smislu i u arhitektonskom smislu.

Autorica teksta shvata arhitekturu mnog dublje nego što je građevinska tehnika i dizajnerska umjetnost. Zapravo ona arhitekturu vidi u kompleksnom bihevioralnom smislu koji se temelji na arhitektonici duhovnog svijeta čovjeka koji iz različitih razloga i na različite načine uprostoruje svoje intencionalne akte kao kulturne vrijednosti kroz koje ih materijalizira i stavlja u urbanizacijske planove kroz koje realizira svoje složene topološke i mereološke funkcije kreiranja graničnih i prekograničnih relacija (egzistencijalnih situacija) s istorodnim bićima, grupama, kolektivitetima sa kojima se identitarno razgraničava, dotiče samo ili se potpuno stapa u jednu cjelinu. Stoga je razumljivo da je autorica teksta ušla u razumijevanje

ontologije arhitekture, kao jedne teorije i polisemantičke prakse, preko *ideologije* (ovdje, slijedeći Quinea, dajemo dobar smisao jednoj lošoj riječi!) koja je uvijek sastavni dio svake teorije koja referira na neku ontologiju: ideologija teorije nam raskriva zašto se držimo jedne ontologije i kako je razumijevamo (interpretiramo), odnosno koje ideje jedna teorija ontologije (arhitekture) izražava kroz njene oblike postojanja!? Tu kompleksnu ideologiju, brojne kompleksne ideje i njihove moguće derivacije, brojne skrivene civilizacijske arhetipove koje arhitektura u sebi sedimentira i čini eksplicitnim kroz različite epohe na različite načine, izlaže autorica teksta čineći od arhitekture mnogo više nego što su programski silabusu jedne univerzitetske discipline. Njen krajnji cilj je da poveže filozofsku arhitektoniku kognicije, socio-kulturnu antropologiju, i antropološku arhitekturu sa klasičnim i neklasičnim (modalnim) urbanističkim kanonima i paradigmama liminalnog u kojem pulsiraju arhetipske konstrukcije urbanog prostora.

Međutim, treba reći da se ovo *preslikavanje arhetipa* iz eshatoloških zamišljanja i predstavljanja kretanja duše nakon smrti može aplicirati na području sakralnog građevinarstva i sakralne arhitekture, ali ne i na području cjelokupne organizacije društvenog života u kojem su vrlo često odvojeni prostori i važnja i tipovi internalizacije koji važe za sakralno područje i za sekularno područje. Premda unutar abrahamskih religija postoji ideja o uspostavljanju Božije države (Augustin, Ibn Khaldun) na osnovu predstavljanja Vječnog kraljevstva ili kraljevstva nebeskog, ove se ideje ili predstave nisu utjelovile kao civilizacijski arhetip premda postoje jasni dokazi o tome da

je moderno političko ustrojstvo zapadnoevropske civilizacije utemeljeno na fundamentalnim teološkim konceptima, o čemu svjedoči Derrida (Mustapha Cherif, Jacques Derrida, Teresa Lavender Fagan, Giovanna Borradori: *Islam and the West. A Conversation with Jacques Derrida*. University of Chicago Press, 2008, p.53).

Osim toga, nije moguće na temelju komparativne hermeneutike svetih i religijskih i teoloških spisa koji sadrže metafore o prostoru brzo zaključivati na filozofske teorije o prostoru. U osnovi prvih stoji mističnost reprezentacije Svetog koja treba pružiti uvjerljivu simboličku predstavu dok u osnovu filozofskih teorija o prostoru stoji racionalnost konceptualizacije koja može odgovoriti na pitanje kako je Jedno Sve i kako je Sve Jedno u prostoru i vremenu (o tome naročito vidjeti u Platon: *Parmenides*).Ovdje je važan dio mereologija, čak kada se razmatra porijeklo i funkcija duše, njeni dijelovi (racionalni, iracionalni). U religijskom shvatanju je važna eshatologija i simboličko predstavljanje odlaska, prelaska, kraja, povratka. U filozofskom shvatanju važno je pokazati kružnost tako da se suprotnosti (početak i kraj) sastaju u jednoj tački: metafizička kružnica bića osigurava princip »oduvijek bijaše to što bijaše i uvijek će biti« bez apsolutnog početka i apsolutnog kraja. Nema apsolutne razlike i apsolutne granice...jer zapravo u ontologiji teorije antičkog čovjeka nema apsolutne stvarnosti i apsolutne ne-stavnosti. Jednak ontološki status imaju atomi i homerski besmrtni bogovi (*athanatoi theioi*).

Antička kultura je u svoju ontologiju uvrstila i ljude i bogove, ljude kao smartna racionalna bića a

bogov kao besmrtna racionalna bića. To znači da supstancijalno nije bilo razlike, nego samo vrsne razlike, kvalitativne razlike. Osim toga sjedište besmrtnih bogova bilo je na planini Olimp i ne na Nebu koje je trebalo zamišljati. Bogovi se miješaju sa ljudima i djeluju direktno u njihovom svijetu. Mješanjem bogova i ljudi nastaje posebna vrsta bića-Heroji. Stoga je njihova filozofska teorija uključivala kao postojeće, kao pozitivum, sve što jeste, od atoma Demokrita i Leukipa do besmrtnih olimpskih bogova. Had ili podzemni svijet u koji idu duše poslije smrti je samo dio svijeta u koji se dijeli na gornji i donji. Time se pravi ontološka osnova u kojoj vrijedi: oduvijek jest to što jest i uvijek će biti (aei een hoti een kai aei estai); iz ničega nemože nastati ništa; radi se samo o nastajanju i nestajanju iz suprotnosti (ek tees enantias); iz živog nastaje smrtno i iz smrtnog, kada se promijeni, nastaje živo. Sve je samo pitanje promjene (metabole) i prelaska iz jednog stanja u drugo. Ništa, ni na nebu ni na zemlji ni pod zemljom nije nedostupno ljudskom promišljanju; čovjek ima u svakom slučaju objašnjenje za sve onog trenutka kada otkrije princip ili počelo (arche) nastajanja i nestajanja. Da li je to materijalni princip (voda, vatra, eter,) ili nematerijalni (broj, ljubav, mržnja) ili nešto neograničeno kao homeomerije ili nešto apsolutno beskonačno kao apeiron... Logika, matematika, metafizika i mereologija treba da daju odgovor na pitanje kako iz Jednog principa ili počela (arhe) nastaje Sve i kako Sve propada i nestaje i vraća se u Jedno. Nema nikakve tajne ni misterije, nema paradoksalnih svjedočanstava u koja se treba vjerovati protivno logičkoj argumentaciji. Čak i paraestetičke uzroke moguće je

objasniti misaonim (teorijskim) sagledavanjem, misaonim uvidom u stupce suprotnosti i u strukturu trpnosti koja bićima pripada po sebi.

Monoteističke religije nisu filozofske teorije a još manje znanstveni dokazi, niti su sociološko objašnjenje društvenih fenomena. One za polaznu tačku imaju dogmu o stvaranje svijete iz ničega koju ne mogu racionalno argumentirati i zato posežu za uvjeravanjem putem svjedočanstava koja uključuju u sebe i onirističke elemente, paradoksalne tvrdnje, kontradiktorne tvrdnje, dešavanje čuda, misterijske relacije, podsvjesne ...i njihovu redeskripciju u drugim svjedočanstvima, i redeskripciju te redekripcije u novim svjedočanstvima, u novim viđenjima koja trebaju gomilanjem i akumuliranjem iskaza vjerovanja eliminirati svaku sumnju u njihovu istinitost. I to treba dovesti do rekognicije, do spoznaje, do gnoze koja je ovdje mistično otkrovenje (Ivan,8:35. Kai gnostesthe tes aletheias kai aletheia elephterosei hymas: i otkrit ćete istinu i istina će vas osloboditi!)

Samo oni koji su upućeni u tajne, misterije, čuda, paradokse, apsurdne, oni razumiju kontradikcije jer poznaju dublju stvarnost koja je odvojena od vidljive materijalne stvarnosti, oni koji poznaju ne samo ljudsku dušu (*anthropine psyhe*) nego duhovnu stvarnost koja nije čovjeku internalna... oni su u stanju da participiraju u dva svijeta, u materijalnom i fizičkom svijetu i u svetom, duhovnom svijetu (*hagia pneumatika*). Tu je napravljena temeljna granica i separacija, koja se temelji na razlici između ljudske duše (*psyche*) i svetog duha (*pneuma, hagia pneumatika*), još od starobiblijskog u Tori razlikovanja između ljudske duše (*nephesh haia*) i božanskog duha (*ruah*

ellohim). Monoteističke religije, npr kršćanstvo, i jesu nastale kao tajni i mistični pokreti odvajanja od paganske rimske religije, u kriptama i tajnim mjestima na kojima su prinošene i žrtve...

Odvajanje onoga što je tajanstveno, što se ne može objasniti percepcijom ni misaonim sagledavanjem, ne logikom ni matematikom, nego se zasniva na mističnom doživljaju, na doživljavanju čuda, koje se transformira iz pojedinačnog svjedočanstva u kolektivno svjedočanstvo, u martiriološkom (*martirios*) iskazivanju... odvaja zapravo spiritualni, duhovni svijet iz svijeta materijalnog i ljudskoj duši internog svijeta. Međutim, penetriranje duhovnog (Svetog Duha) u prirodno, u tjelesno i duševno, obavijeno je velom tajne i nema prirodnog i fizičkog objašnjenja (bezgrešno začće Djevice Marije), kao i penetriranje tjelesnog i duševnog u svijet duhovnog (Kraljevstvo nebesko) nema svoje uzročno-posljedično objašnjenje (uskrsnuće Isusa Krista) nego ga je potrebno svjedočiti, zamisliti, naslikati, predstaviti, metaforom argumentirati, doživjeti.

Problem nastaje kada se taj duhovni i nematerijalni prostor treba opremiti sredstvima, mjerilima, vokabularom, relacijama, trpnostima, kategorijama koje služe za opremanje, razumijevanje, referiranje, semantiku fizičkog materijalnog svijeta. Tada se u monoteističkim religijama, koje dijele svoj jezik i vokabular sa jezikom i vokabularom fizičkog svijeta, poseže za metaforama jer riječi u tom duhovnom prostoru ne mogu imati isto značenje kao fizičkom, odnosno one u tom prostoru znače nešto drugo!!!

POJAM GRANICE sigurno ima svoje porijeklo, svoju ontogenezu i psihogenezu, u prirodnim suprot-

nostima, kao što logički i matematski pojam klase ili skupa ima svoje porijeklo u prirodnim vrstama. Suprotna stanja su prirodne granice STANJA STVARI. Životu je suprotna smrt i obratno. Smrt i život su SUPROTNNA stanja (SUPROTNOSTI, *ta enantia*) koja pripadaju biću. Smrt je prirodna granica živom stanju jer je njegova suprotnost. Spavanje je prirodna suprotnost i granica budnom stanju. Noć je prirodna granica dana jer je njegova suprotnost. Tako se odnose i svjetlost i tama, ljubav i mržnja,... Metafizika *Predsokratika* je zapravo jako fizički, naturalistički, konceptualizirana i zbog toga ih je Aristotel nazvao: »hoi physiologoi«, fiziolozi, a ne filozofi (ljubitelji ideja). U svemu tome u ovim slučajevima suprotna stanja su samo PROMJENE (metabole) iz jednog stanja u drugo stanje. Sve nastaje iz suprotnosti, sve je u promjeni, u kretanju iz jedne suprotnosti u drugu. Iz jednog nastaje sve i sve nestaje kada propada u jedno iz kojeg je nastalo. Nema nastajanja iz ničega. To je antička metafizika predsokratika koji su raspravljali o prirodi.

Drugačije stoji sa našim intelektualnim ili pojmovnim predstavljanjem suprotnih stanja kod vremena i prostora i kod logičkih kategorija: dimenzije vremena i dimenzije prostora nisu stanja stvari, stanja vremena i stanja prostora, nego su način reprezentacije, predstavljanja, poimanja pojavljivanja objekata i događanja u vremenu i prostoru. Desno i lijevo nisu suprotna stanja prostora, kao ni gore i dole, ili blizu i daleka, nego su pojmovna klasifikacija / OMEĐIVANJE objekata u prostoru...oni spadaju u teoriju viđenja (Berkeley: "Nova teorija viđenja") i teoriju definiranja (gr. *horismos*: definicija, odredba,

određenje, ograničenje, granica). U filozofskom smislu, kojeg je odredio Aristotel, vrijeme i prostor su kategorije ili načini mišljenja i izricanja /govora (toon legomenoon) o biću ili o onome što jest (toon ontoon), o supstanciji, pojmovna i jezička granulacija supstancije, a nisu sami po sebi supstancija, biće. U Kantovom smislu vrijeme i prostor su apriorni pojmovi, apriorni ili transcendentelni uvjeti spoznaje svake iskustvene stvari, dakle čisti pojmovi apriori koju strukturiraju našu subjektivnu sposobnost opažanja predmeta a ne same predmete. Ali vrijeme i prostor nisu uvjeti spoznaje onoga što je stvar po sebi, što je transcendentno (Bog, sloboda, besmrtnost duše), što nije u prostoru i vremenu nego je izvan prostora i vremena, izvan subjektivnih uvjeta ljudskog saznavanja. Jednako tako su afirmacija i negacija suprotnosti koje se pripisuju nečemu u sudu o njemu. Afirmacija i negacija ne pripadaju supstanciji po sebi nego su suprotnosti govora/ iskaza o supstanciji ili suprotnosti mišljenja o supstanciji.

Treba uzeti u razmatranje ono što je Willard Van Orman Quine obrazložio detaljno u tekstu *Speaking of Objects* (in: *Ontological Relativity and other essays*). Ako se uvaži prirodno porijeklo jezika, njegov mimetički karakter, onda je potrebno uvažiti i tezu o prirodnom porijeklu mišljenja. Ako je naš pojam klase nastao po uzoru na prirodne klase, odnosno po uzoru na prirodne rodove i vrste, onda su i naša sposobnost klasifikacije rodova i vrsta nastala po uzoru na klasifikaciju prirodnih objekata i za tu klasifikaciju su nastali semantički alati kojima se referira na prirodne objekte i klase prirodnih objekat. U osnovi te klasifikacije je sposobnost ustanovljavanja

nja RAZLIKE, odnosno sposobnost RAZLIKOVANJA drugačijih objekata i klasa objekata. Ta se klasifikacija izražava empirijskim uvidima do kojih se dolazi empirijskim pitanjima: gdje, kada, kakvo, koliko, u odnosu prema čemu, šta trpi, šta čini, ...a u logičkoj klasifikaciji se javlja kao sistem kategorija unutar kojih se može uopšte govoriti o rodovima i vrstama bića: prostor, vrijeme, kvalitet, kvantitet, relacija,...

Ovi su prirodni i konceptualni tipovi suprotnosti preneseni iz prirodnog i konceptualnog područja u područje duhovnog (Sveti Duh), koje je Natprirodno, kao metafore i kao slike: pakao je metafora za zlo, raj je metafora za dobro...Stoljećima se ove metafore odslikavaju u arhitekturi sakralnih objekata, na njihovom vanjskom i na njihovom unutarnjem prostoru.

Sav je vokabular, zajedno sa kategorijam mišljenja, iz jezika koji ima svoju ontogenezu i psihogenezu u prirodnom fizičkom svijetu, i koji je preko apstraktnih i generalizirajućih izraza postao jezikom konceptualnog područja, mišljenja, logike, teorije, znanosti... prenesen i u područje duhovnog svijeta, pretvarajući se tamo u metaforičke strukture koje su nerijetko kontradiktorno iskazane (Korinćania1, 14: »vidjeti neviđeno«) u formi svjedočanstava ili vjerujućih iskaza o "čudnom", "nevjerovatnom", "neshvatljivom", "tajanstvenom" (para-doksos)...da bi se onda vratile putem teoloških razmatranja i teoloških argumentacija (teološke sume, dogmatika, egzegeza, hermeneutika, tefsir), koje kao ekspertni sistemi trebaju dati formalnu i logičku argumentaciju (racionalizaciju, redeskripciju) iskazima vjerovanja kako bi došlo do rekognicije samih duhovnih fenomena, sada ne u me-

tafori nego u formalnom dokazu (teološke sume kao ekspertni sistemi utemeljenja istinitosti vjerskih svjedočanstava ili iskaza vjerovanja).

Dakle, da zaključim, potrebno je *arhetip granice* doista tražiti u prostoru, u opažanju suprotnosti, u sposobnosti opažanja razlike između objekata i klasa prirodnih objekata, u sposobnosti klasifikacije prirodnih objekata, u govoru o razlikovanju klasa objekata, u mišljenju suprotnosti i različitosti, u psihogenezi i ontogenezi semantičkih elemenata jezika kojima se referira na prirodne objekte, u sposobnosti jezika da se razvija preko granice individualnih termina i pojmova za individualne objekte, u sposobnosti upotrebe i konstrukcije apstraktnih i generalnih termina, u sposobnosti... Sve su to instrumenti kojima se opaža, izražava, misli ograničenost, omeđenost, distribuiranost individualnih bića, i njihova integriranost po nekim svojstvima u odvojenu, separiranu vrstu, uključenost vrsta u rodove...

No potrebno je, kada se iziđe iz psihogenetskih i ontogenetskih, jezičkih i lingvističkih promišljanja *arhetipa granice* i sagleda se to pitanje kao simbolička konstrukcija svijeta, kao formatiranje svijeta slikama i konceptima, kao ograničavanje APSOLUTIZMA REALITETA (o tome sjajno govori Hans Blumenberg: *The Work on Myth*) onda treba vidjeti da se to dešava u mitu. Najprije u genealogijama i theogonijama, nakon toga kroz mitologiju, onda kroz kosmologiju, i nakon toga u filozofskim religijskim i znanstvenim konceptima svijeta koji definitivno povlače granicu između naturalnog i tjelesnog u koje spada i duša (psyche) i ekstranaturalnog u kojem se prostire duh (duhovnost) gdje dominira duh (pneu-

ma, hagia pneumatika) odnosno sveti duh. Taj put od mithosa do logosa i od logosa do kriptologosa (Ivan, 1. »en arche en ho lpgos kai ho logos en ho theios...« - u početku bijaše Riječ i Riječ bijaše Bog) je put racionalnog ograničavanja, razgraničavanja, apsolutnizma stvarnosti i on je ujedno put uređivanja svijeta u pojmove...

Wittgensteinova tvrdnja »Granice mog svijeta su granice mog jezika, onog svijeta kojeg mogu da razumijem« ili »Ono o čemu ne mogu govoriti, o tom moram šutiti« (Tractatus Logico-Philosophicus) zapravo povlači u jeziku granicu između smislenog i besmislenog, između logičkog i nelogičkog, gdje je jezik (stavovi, iskazi, trdnje) logička slika svijeta, logička slika činjenica. Jezik i svijet imaju istu logičku strukturu i zato jezik može odslikati svijet u svojim iskazima. To je samo vanjska granica između jezika i svijeta; "unutrašnjost svijeta" je ispresjecana stanjima stvari, kako onim postojećim tako i onim nepostojećim, kao što je "unutrašnjost jezika" ispresjecana smislenim (logičkim) i besmislenim (ne-logičkim) stavovima, onim koji o svijetu kažu nešto, i onim koji o svijetu ne kažu ništa.

Tema je neiscrpna...Zato mislim da je kolegica vrlo inovativno započela svoja istraživanja i smatram da bi bilo dobro da se njen rad objavi.

Sarajevo, 22.02.2020.g.

LITERATURA

2004

Samir Arnautović
FILOZOFIJSKA ISHODIŠTA MODERNE
(Zenica: Dom štampe, 2004, str. 298)

Senadin Lavić
PLURALISTIČKA RACIONALNOST:
EPISTEMOLOŠKO-METODOLOŠKI OKRET
U SAVREMENOJ FILOZOFIJI
(Sarajevo, 2004, str. 218)

2005

Muhamed Filipović
FILOZOFSKA ISTRAŽIVANJA: FILOZOFIJA,
LOGIKA, JEZIK
(Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2005, str. 240)

2007

Muhamed Filipović
FILOZOFSKI ESEJI
(Sarajevo: Prosperitet d.d. Sarajevo, 2007, str. 296)

2008

Srećko Kovač, Berislav Žarnić
LOGIČKA PITANJA I POSTUPCI: PROBLEMSKI
UVOD U ELEMENTARNU LOGIKU
(Zagreb: Kruzak, 2008, str. 241, bez imena
recenzenata)
Zikrija Avdagić

**FUZZY LOGIKA U INŽINJERSKIM
APLIKACIJAMA**

(Sarajevo, Elektrotehnički fakultet, 2008, str. 364)

2009

Samir Arnautović

**TRANSCENDENTALNA FILOZOFIJA
I ODREDNICE MODERNE**

(Sarajevo: Filozofsko društvo Theoria, 2009, str. 246)

2011

Nedžad Dukić

FUZZY LOGIKA I BAZE PODATAKA

(Sarajevo: Elektrotehnički fakultet, 2011, str. 214)

2012

Muhamed Filipović

**PLES MRTVACA OKO MOSTARA.
FILOZOFSKO-POLITIČKI ESEJ**

(Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv
čovječnosti i međunarodno pravo, 2012, str. 141)

Ivo Komšić

**SOCIJALNA MOĆ UMA: UVOD U TEORIJU
SOCIJALNE PULSACIJE**

(Sarajevo: Svjetlost, 2012, str. 224)

2014

Muhamed Filipović

**KRAJ BOŠNJAČKIH ILUZIJA. RASPRAVA O
UZROCIMA**

PORAZA BOŠNJAČKE POLITIKE I
ODGOVORNOSTI ZA NJIH
(Sarajevo: Nova knjiga, 2014, str. 320)

Senadin Lavić
METODOLOŠKE RASPRAVE.
EPISTEMOLOŠKO-METODOLOŠKI PRISTUP
ZNAOSTI
(Sarajevo: Fakultet političkih nauka, 2014, str. 272)

2015
Ivo Komšić
TEORIJA SOCIJALNE PULSACIJE (I)
(Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2015, str. 180)

Enver Halilović
LOGIČKO-EMPIRISTIČKI RACIONALIZAM
KAO FILOZOFIJA ZNAOSTI
(Tuzla: Dobra knjiga, 2015, str. 256)

Ivo Komšić (II)
IVO KOMŠIĆ: TEORIJA SOCIJALNE PULSACIJE
(Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2015, str. 180)

2017
Adnan Fočo
UTICAJ PRESUDA MEĐUNARODNOG
KRIVIČNOG SUDA ZA BIVŠU JUGOSLAVIJU NA
PROCESE POMIRENJA U BOSNI I
HERCEGOVINI
(Sarajevo: Filozofski fakultet, 2017, str. 201)

2018

IDRIZ HODŽIĆ: POEMA O SREBRENICI

(Tešanj: Knjižarska kuća

“Planjax komerc”, 2018, str. 61)

2019

Salih Fočo

RASTURENA DRŽAVA

(Sarajevo, Filozofski fakultet, 2019, str. 122)

Muhamed Filipović

ROMAN JEDNE BIOGRAFIJE

(Sarajevo: 2019, str. 364)

Kenan Šljivo

INFERENCIJALIZAM I EPISTEMOLOGIJA.

SPOZNAJNOTEORIJSKO ČITANJE

FILOZOFIJE ROBERTA BRANDOMA

(Zagreb: Filozofska istraživanja, 2019, str. 167)

Vedad Muharemović

SAVREMENOST NACIONALIZMA

(Sarajevo: Academia Analitica – društvo za razvoj

logike i analitičke

filozofije u BiH, 2019, str.220)

2020

Ivana Seletković (I)

DLANOVI ZNOJNI OD ČEKANJA

THE PALMS SWEATY OF WAITING

(Sarajevo, dvojezično, rukopis 2020)

Ivana Seletković (II)
DLANOVI ZNOJNI OD ČEKANJA
THE PALMS SWEATY OF WAITING
(Sarajevo, dvojezično, rukopis 2020)

Katarina Bošnjak
UTJECAJ OPROSTORENJA LIMINALNOG U
IDOLUMU ESHATONA ABRAHAMSKIH
RELIGIJA NA FENOMEN GRANICA
(Sarajevo, Sophos, No.13/2020, str.-----).

U svakom slučaju, bilo da se radi o komentarima, recenzijama ili kritičkim osvrtima, tekstovi ove vrste treba da pokažu kako se u nekom djelu, u nečijem mišljenju, u nečijim izrečenim tvrdnjama drže skupa smisao, značenje i referencija, i na koji način konstruiraju neku vrstu evidencije, bilo da se radi o konzistenciji, koherenciji ili korespondenciji, za neku vrstu istinosne vrijednosti. Vincent van Gogh je napisao “Pretjerujem, ponekad pravim promjene na predmetu, ali ipak ne izmišljam cijelu sliku; naprotiv, našao sam predmet već priređen - ali nerazvijen - u stvarnom svijetu.” Pri tome, u interpretaciji značenja riječi koje drugi saopštava, iskazuje ili izriče, u praktičnom ili teorijskom kontekstu, uvijek je potrebno zadovoljiti *princip dobronamjernosti* ili *princip naklonosti* (Davidsonov Charity princip) kojim se smanjuje broj nesporazuma u razumijevanju semantičkih dispozicija komunikacije a time se uklanja i *nesamjerljivost uvjerenja* subjekata komunikacije.



Nijaz Ibrulj je redovni profesor na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu.
Predaje na Odsjeku za filozofiju i sociologiju.